

अध्याय एक

शोधपरिचय

१. शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक “लक्ष्मण राजवंशीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन” रहेको छ ।

२. शोधार्थीको नाम

हरिदत्त शर्मा रहेको छ ।

३. शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह नेपाली विषयको दसौँ पत्रको आंशिक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत गरिएको छ ।

४. विषय परिचय

लक्ष्मण राजवंशीको जन्म वि.सं १९९२ मा भएको हो । उनी नेवार कुलमा जन्मेका हुनाले मातृभाषा नेवार हुनु स्वभाविक हो । यिनका उक्तभाषामा आठवटा कथा सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन् । जसमध्ये पाँचवटा अङ्ग्रेजीमा र केही नेपाली भाषामा पनि अनुवाद भएका छन् । त्यतिमात्र नभएर नेपाली भाषामा राजवंशीले तीनवटा कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन् । उनका ‘प्रतिबिम्ब’ लेख सङ्ग्रह ‘मेरो कपाल तिम्रो निधार’ कथा सङ्ग्रहका साथै ‘गुञ्जन’ निबन्ध सङ्ग्रह रहेका छन् । राजनीतितर्फ रुचि राख्ने राजवंशी जीवनको अर्को पाटोमा शिक्षाविद्का रूपमा पनि परिचित छन् । सिद्धार्थ वनस्थली विद्यालयका संस्थापक प्रधानाध्यापक उनी साहित्यका बहुमुखी प्रतिभाका रूपमा रहेका छन् । वामपन्थी विचारधारा बोकेका राजवंशी जीवनको पूर्वार्द्धमा राजनीतितर्फ निकै क्रियाशील देखिए तापनि उत्तरार्द्धमा शैक्षिक क्षेत्रमा तल्लीन भएका छन् । स्पष्टवादी र बढी जाँगरिलो प्रवृत्तिका राजवंशीले जीवनमा पाएका सुख-दुःख प्राप्त, अप्राप्तिहरूलाई जीवन भोगाइका र उनले गरेका योगदानका बारेमा अध्ययन गरेर यो शोध तयार पारिएको हो ।

५. समस्याकथन

वि.सं. १९९२ मा काठमाडौँको बटुटोलमा मध्यमवर्गीय नेवार परिवारमा जन्मिएका राजवंशी नेपाल भाषाका साथै नेपाली भाषा साहित्यका विविध विधा जस्तै लेख, कथा, निबन्ध

सृजनाका क्षेत्रमा सक्रिय रहेका छन् । प्रगतिशील विचारधारा भएका उनले सङ्ख्यात्मक रूपमा मात्र नभएर गुणात्मक रूपमा पनि साहित्यमा योगदान दिएका छन् । कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठको प्रभाव र प्रेरणाबाट साहित्य सृजनामा लागेका राजवंशीका धेरैजसो निबन्धहरू विषयपरक र विचार प्रधान छन् । उनका बारेमा अध्ययन त अवश्य नै भएको छ तर क्रमबद्ध रूपमा उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन नभएका कारण यसै विषयसँग सम्बद्ध निम्नलिखित प्रश्नहरू यसका समस्याका रूपमा रहेका छन् -

क) लक्ष्मण राजवंशीको जीवनका के-कस्ता पक्षहरू रहेका छन् ?

ख) लक्ष्मण राजवंशीको व्यक्तित्व कस्तो छ ?

ग) उनका रचनाहरू कुन कुन विधामा के कस्ता र के कति रहेका छन् ?

माथि उल्लेख भएका समस्याहरूमा केन्द्रित रहेर अध्ययन र विश्लेषणका आधारमा यो शोधकार्य सम्पन्न भएको छ ।

६. शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य समस्याकथनमा उठेका प्रश्नहरूको समाधानार्थ लक्ष्मण राजवंशीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गर्दा निम्नलिखित उद्देश्य रहेका छन् -

क) लक्ष्मण राजवंशीको जीवनीका प्रमुख पक्षहरूको सर्वेक्षण गर्नु,

ख) लक्ष्मण राजवंशीको व्यक्तित्वको अध्ययन गर्नु,

ग) लक्ष्मण राजवंशीका साहित्यिक विधागत कृतित्वको विश्लेषण गर्नु ।

उपर्युक्त अनुसारका उद्देश्यहरू परिपूर्तिका निम्ति यो शोधकार्य सम्पन्न भएको छ ।

७. पूर्वकार्यको समीक्षा

गोरखा दक्षिणबाहु, त्रिशक्तिपट्ट जस्ता पुरस्कारबाट पुरस्कृत शिक्षाविद् सिद्धार्थ वनस्थली विद्यालयका संस्थापक लक्ष्मण राजवंशी नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा कथाकार, निबन्धकारका रूपमा परिचित छन् । शिक्षाविद्का साथै साहित्यकार राजवंशीको समग्र अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन हुनसकेको छैन । केवल संक्षिप्त रूपमा मात्र यिनको अध्ययन र परिचय प्रस्तुत भएको देखिन्छ । नेपाल भाषामा आठ र नेपाली भाषामा तीनवटा कृति प्रकाशित गरी नेपाली साहित्यलाई योगदान दिएका राजवंशीको पूर्वकार्यको समीक्षा उपलब्ध भए अनुसार निम्न प्रकारले दिन सकिन्छ -

सिद्धिचरण श्रेष्ठ 'मेरो कपाल तिम्रो निधार' (२०३८) कथा सङ्ग्रहको भूमिकामा राजवंशीले आफ्ना कथामा जीवनको चित्रणका साथै घटनाको वर्णनमात्र नभएर जसरी कमलको पातमा भएको पानीको थोपा हीराजस्तै भएर पूर्ण र मूर्त हुन्छ, त्यस्तै उनका कथामा घटनाले पनि समग्र जीवन उद्भासित भएको छ भनी उल्लेख गरेका छन् ।

दुर्गालाल श्रेष्ठ 'मेरो कपाल तिम्रो निधार' (२०३८) कथा सङ्ग्रहको भूमिकामा राजवंशीका कथामा गहिरो अतृप्तिको खाडल भएको चर्चा गर्दै त्यसैबाट उनको कथाकारिता रसवन्त भएको पनि उल्लेख गरेका छन् ।

घटराज भट्टराईले पनि 'नेपाली लेखक कोष' (२०५६) पृष्ठ ५७१ मा राजवंशीलाई नेपाली साहित्यका बहुविधामा कलम चलाउने प्रगतिशील विचारधारा भएका साहित्यकार भनी उल्लेख गरेका छन् ।

कुमारबहादुर जोशीले 'गुञ्जन' (२०६४) को भूमिकामा राजवंशी भौतिकवाद र तद् अन्तर्गतको खास गरी द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवाद अथवा भनू मानवतावादमा आस्था राख्ने प्रगतिशील विचारधाराका लेखक हुन् भन्दै उनका निबन्धमध्ये केही आत्मपरक र धेरै जसो चाहिँ विषयपरक र विचार प्रधान भएको चर्चा गरेका छन् ।

देवीप्रसाद सुवेदीले 'जनमत' २०६४ वर्ष २५, अङ्क १ उनका 'गुञ्जन' निबन्ध सङ्ग्रहका निबन्धभित्र समाजमा व्याप्त विभिन्न प्रकारका बेइमानी, जालसाजी, भ्रूट, गिर्दो नैतिकता, षडयन्त्र, निर्लज्जता, अन्याय, अत्याचार, शोषण आदि विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य वाण प्रहार गरेर समाज सुधारको अपेक्षा राखेको उल्लेख गरेका छन् ।

ध्रुव मधिकर्मीले 'जनमत' २०६४ वर्ष २५ अङ्क १ मा कथाकार राजवंशी नेवार समाजको सामाजिक आर्थिक एवम् सांस्कृतिक जनजीवनका विविध पक्षहरूलाई केलाएर कथा लेख्ने गर्दछन् भन्दै । पात्रहरू, परिवेश र घटनावलीले काठमाडौंको जनजीवनको साङ्गोपाङ्गो उतारेको चर्चा गरेका छन् ।

मोहन दुवालले 'जनमत' २०६४ वर्ष २५ अङ्क १ मा राजवंशीले आफ्ना कथामा मनका कुराहरू आफूले देखेका अनुभूतिहरू लेखरचनामा ढालेर कथा बिम्बमा साँचेर सिर्जनामा पनि रमाइरहन रुचाउने एक साहित्यकार हुन् भनेका छन् ।

माथिका सामग्रीका आधारमा लक्ष्मण राजवंशीको केही अध्ययन भए पनि सर्वाङ्गीण अध्ययन र मूल्याङ्कन हुन सकेको पाइँदैन । त्यसकारण यस शोधपत्र लेखनबाट उनको समग्र जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको परिधिमा सबै पक्ष समेटेर विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

द. शोधकार्यको औचित्य

प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययनबाट लक्ष्मण राजवंशीलाई सबैमा परिचित गराउने प्रयास गरिनेछ । त्यतिमात्र नभएर यस शोधपत्रको माध्यमबाट अब आउने पिँढीका निम्ति उनका बारेमा अध्ययन विश्लेषण गर्न र उनका कृतिका बारेमा वस्तुगत जानकारी प्राप्त भएको छ । प्रगतिवादी नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा उनको योगदान जान्न चाख राख्ने सबै अध्येताका लागि यो शोधपत्र उपयोगी भएको छ । राजनीतिप्रति चासो राख्नेहरूका लागि उनको जीवनी थप हौसला र उत्साह प्रदान गर्न सहयोगी हुन गएको छ ।

९. शोधकार्यको सीमाङ्कन

नेपाली भाषाका साथै राजवंशीले नेवारी भाषामा पनि कलम चलाएका छन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा राजवंशीद्वारा लिखित नेपाली भाषाका कृतिहरू र साथमा उनको जीवनीका साथै व्यक्तित्व लेखन र कृति विश्लेषणमा मात्र यो शोधपत्र सीमित रहको छ ।

१० शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्य गर्दा सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय र प्रत्यक्ष अन्तर्वाता पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । यसकार्यमा उनका विषयमा पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित लेख रचना सूचना पत्र आदिको प्रयोग गर्नुका साथै विशेषज्ञ तथा स्रोतव्यक्तिबाट प्राप्त सूचना र सामग्री समायोजन गरी शोध पत्रको रूपमा प्रदान गरिएको छ ।

११. शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई व्यवस्थित र सुसङ्गठित रूप दिनका लागि निम्नअनुसारका पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ -

पहिलो परिच्छेद	-	शोधपरिचय ,
दोस्रो परिच्छेद	-	लक्ष्मण राजवंशीको जीवनीको अध्ययन ,
तेस्रो परिच्छेद	-	लक्ष्मण राजवंशीको व्यक्तित्वको अध्ययन,
चौथो परिच्छेद	-	लक्ष्मण राजवंशीको कृतित्वको अध्ययन ,

पाँचौँ परिच्छेद - उपसंहार तथा निष्कर्ष ,
सन्दर्भग्रन्थसूची

उपर्युक्त पाँच परिच्छेदहरूलाई आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ, जसअनुसार पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय र दोस्रो परिच्छेदमा लक्ष्मण राजवंशीको जीवनी र यसका विभिन्न पक्षलाई आवश्यकता अनुसार शीर्षक उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा उनको व्यक्तित्व भने चौथो परिच्छेदमा कृतित्व जसमा उनका कृतिहरूलाई पनि चर्चा गरिएको छ । त्यस्तै पाँचौँ परिच्छेदमा उपसंहार तथा निष्कर्ष राखी अन्त्यमा सन्दर्भग्रन्थको सूची दिइएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

लक्ष्मण राजवंशीको जीवनको अध्ययन

२.१ लक्ष्मण राजवंशीको जीवनी

यस अध्यायमा लक्ष्मण राजवंशीको जीवनीको विविध पक्षलाई अध्ययनको विषय बनाइएको छ ।

यस शीर्षकमा लक्ष्मण राजवंशीको जीवनका विविध पक्षहरू जस्तै यिनको वंशपरम्परा, पितापुर्खा तथा पारिवारिक पृष्ठभूमि, जन्म, जन्मस्थान तथा नामकरण पैतृक व्यवसाय, बाल्यावस्था, किशोर तथा युवावस्था, शिक्षादीक्षा, विवाह तथा दाम्पत्यजीवन, बहुभाषा ज्ञान, आर्थिक अवस्था, राजनैतिक जीवन, जागिरे जीवन, तालिम तथा प्रशिक्षण, संस्थागत संलग्नता, रुचि तथा स्वभाव, साहित्य लेखनको प्रभाव र प्रेरणा, लेखनकार्य र प्रकाशित कृति, भ्रमण, साहित्यसम्बन्धी धारणा, सम्मान तथा पुरस्कार आदि विषयका बारेमा विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरू दिएर क्रमशः चर्चा गरिएको छ ।

२.१.१ वंश परम्परा

राजवंशी थरको उत्पत्ति र विस्तार के कसरी हुँदै आयो भन्ने विषयमा कुनै आधिकारिक स्रोत फेला पार्न सकिएको छैन । कृष्णलाल राजवंशीद्वारा खोजी गरिएको 'वंशावलीको खोजीमा' शीर्षकको अप्रकाशित लेखमा केही कुराहरू उल्लेख गरिएको छ । भादगाउँ अर्थात् वर्तमान भक्तपुर मध्यकालमा नेवार राजाहरूले सानो राज्य स्थापित गरेर शासन गरेका थिए । ती राजाका सन्तानहरू अहिले पनि त्यस स्थानमा रहेका छन् । उनीहरूको थर राजवंशी रहेको छ । राजाका वंश भएको हुनाले राजवंशी थर राखिएको हो भन्ने उनले उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

अर्को तथ्यअनुसार मनिकण्ठ नाम गरेका व्यक्ति मधेशबाट आएर मल्ल राजाका पालामा छ वर्षसम्म कजाई गरी बसेका थिए । कुल परेपछि मधेशमा नै फर्किएर जाने भनी भादगाउँका राजा छेउ बिदा माग्न जाँदा भादगाउँका राजाले त्यसो भए भादगाउँको कजाई गरी खानु भनेका थिए । नेपालमा कजाई खान नहुने रहेछ, यहाँ ठूलो खेल हुँदोरहेछ । यहाँ ठूलो षडयन्त्र रहेछ भन्दा भादगाउँका राजाले तिनीहरूलाई मधेश फर्काउन नहुने र अनुकूल पर्ने ठाउँ खोजी

बसाले विचार गरे । त्यसको अनुकूल ठाउँको खोजी गर्दै जाँदा चौकोटमा उनीहरूको बस्ती बसालेका थिए । तिनीहरूका सन्तानहरू पनि त्यस ठाउँमै बस्दै आएका थिए । समयक्रमसँगै ती व्यक्तिहरू देशका विभिन्न ठाउँमा छरिएर रहन पुगे । यिनीहरूको थर पनि राजवंशी नै थियो । यिनीहरू हाल काठमाडौँ उपत्यकाका विभिन्न स्थानमा छन् । पश्चिम नेपालका बझाङ जिल्लासम्म बस्ती विस्तारित भएका छन् । यिनै राजवंशीहरूका सन्तान लक्ष्मण राजवंशीहरू भएको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।^३

राजवंशीहरू भारतका शिक्षित खलकका थिए यसका कारण नेपालका एकजना मल्ल राजाले बोलाएर उनीहरू यस ठाउँमा प्रवेश गरेका थिए । राजाले उनीहरूलाई बसोवास गर्ने छुट्टै स्थान दिएका थिए; जुन राजवंशीहरू काठमाडौँ उपत्यकाका विभिन्न स्थानमा छरिएर रहेका छन् । यिनैका सन्तानहरू लक्ष्मण राजवंशीका बाजे गणेशबहादुर राजवंशी बुबा बुद्धिबहादुर राजवंशी, छोरा लक्ष्मण राजवंशी हुँदै र यिनका पनि छोरा नातिसम्म विस्तारित हुँदै आएका छन् ।^४

२.२ पिता, पुर्खा तथा पारिवारिक पृष्ठभूमि

लक्ष्मण राजवंशीका बाजेको नाम गणेशबहादुर राजवंशी हो । बज्यै मानकुमारी राजवंशी हुन् । गणेशबहादुर राजवंशीका छोरा बुद्धिबहादुर राजवंशीबाट यिनको जन्म भएको थियो । यिनकी आमाको नाम पूर्णकुमारी राजवंशी हो । राजवंशीहरू आफूलाई भादगाउँले नेवार राजाका सन्तानहरू भएको बताउँछन् । यिनका पुर्खाहरू उच्च खानदानका थिए । यी राजवंशीहरूका घरमा दुर्लभ जनावरहरू पालिन्थे । लक्ष्मण राजवंशीका बुबा बुद्धिबहादुर राजवंशी दरवारमा जागिरे थिए । यिनका बाजे गणेशबहादुर राजवंशीको पेसा के थियो ? भन्ने बारेमा भने जानकारी प्राप्त भएको छैन ।^५

लक्ष्मण राजवंशीका पुर्खाहरू जागिरे पेसामा आबद्ध थिए भन्ने जानकारी पाइन्छ । बुद्धिबहादुर राजवंशीका छ सन्तान थिए । तीमध्ये तीन छोरा र तीन छोरीहरूको जन्म भएको थियो । बुद्धिबहादुर राजवंशीका जुम्ल्याहा सन्तान थिए । तीमध्ये जेठा छोराको नाम लक्ष्मण

^३ कृष्णलाल राजवंशी वंशावलीको खोजीमा, अप्रकाशित लेख ।

^४ ऐजन ।

^५ ऐजन ।

राजवंशी माइलाको राम राजवंशी थियो । यिनको जन्म बटुटोल काठमाडौं महानगरपालिका २४ वडामा भएको थियो । यिनकी आमाको नाम पूर्णकुमारी राजवंशी थियो । यिनका कुनै पनि भाइहरू जीवित छैनन् । आफू सँगसँगैको जुम्ल्याहा भाइ तीनवर्षको उमेरमै मृत्यु भएको थियो र आज अर्का चाहिँ भाइको पनि मृत्यु भइसकेको छ । यिनको विवाह २४ वर्षको उमेरमा २०१६ सालमा भएको थियो । यिनका तीन सन्तान छन् ।^६

२.३ जन्म, जन्मस्थान तथा नामकरण

लक्ष्मण राजवंशीको जन्म वि.सं. १९९२ साल श्रावण सङ्क्रान्तिको राति १:३० बजे पिता बुद्धिबहादुर राजवंशी र माता पूर्णकुमारी राजवंशीको कोखबाट इन्द्रचोक काठमाडौंमा भएको थियो ।^७ यिनी नेवार परिवारका सन्तान थिए । नेवारी संस्कार अनुसार उनको जन्म भएपछि साल नकाटी त्यसलाई दहीको भेउटमा चार दिनसम्म राखेर पछि नाऊ बोलाएर काटिएको थियो । यिनी जुम्ल्याहा दाजुभाइमध्ये पछिल्लो पटक जन्मेका सन्तान हुन् । जुम्ल्याहा भएकै कारण जेठो छोराको नाम राम र यिनको नाम लक्ष्मण राखिएको थियो । यिनी तीन जना दाजुभाइहरूमा माहिला चाहिँ हुन् र हाल जीवित रहेका पनि यिनी मात्र हुन् ।^८ यिनी लक्ष्मण नामबाट नै चर्चित हुन पुगेका छन् । यिनका दाजु रामको सानै उमेरमा दादुरा रोगको कारण मृत्यु भएको थियो । लक्ष्मणलाई पनि उक्त रोग लागेको थियो तर समयमै उपचारका कारण यिनी बाँच्न सफल भए । काठमाडौंको मध्यम पारिवारिक पृष्ठभूमिमा यिनको जन्म भएको हुनाले कुनै किसिमको जटिल आर्थिक सङ्कट भोग्नु परेन । हाल यिनको बसोबास वनस्थली काठमाडौंमा रहेको छ ।^९

२.४ पैतृक व्यवसाय

लक्ष्मण राजवंशीका पुर्खा सम्पन्न खानदानका थिए । यिनीहरूको सम्बन्ध राजपरिवारसँग थियो । जीवन धान्नका निम्ति यिनीहरूलाई गाह्रो थिएन । यिनीहरू कुनै व्यापार व्यावसायतर्फ आबद्ध भएको जानकारी पाइँदैन । राजदरबारभित्र हुने छलफल विचार विमर्श,

^६ ऐजन ।

^७ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी

^८ ऐजन ।

^९ ऐजन ।

गोष्ठीहरूमा यिनीहरूको उल्लेख्य सहभागिता हुन्थ्यो । सम्भवतः यिनका बाजे यस्तै राजनैतिक छलफलहरूमा रहेर जिन्दगी काटेको अनुमान गर्न सकिन्छ । बुबा बुद्धिबहादुर राजवंशी भने दरबारमा जागिरेका रूपमा नियुक्ति पाएका थिए । त्यतिखेर दरबारको नजिक भएका व्यक्तिहरूको हैसियत समाजमा उच्च रहन्थ्यो । यिनीहरूले इज्जत साथ आफ्नो जिन्दगी बिताइरहेका हुन्थे । यस स्थितिमा रहेका राजवंशी परिवारबाट जन्मेका लक्ष्मण राजवंशी भने छुट्टै शिक्षण पेसामा आवद्ध रहेका छन् ।^ड

२.५ बाल्यावस्था

लक्ष्मण राजवंशीको बाल्यकाल काठमाडौंको बटुटोलमा नै बितेको थियो । यिनी आफ्ना आमा, बुबा, हजुरआमा, दाजुभाइ, दिदी-बहिनीहरूको माया, ममता र स्नेहमा हुर्केका थिए । यिनी बाल्यकालमा ज्यादै उद्दण्ड र हठ्ठी स्वभावका थिए तापनि यिनको उद्दण्डताबाट कुनै नराम्रा घटनाहरू भने घटेका थिएनन् । यिनी साथीहरूसँग खेल बढी मन पराउँथे । आफ्ना टोल छिमेकका साथीहरूलाई बटुलेर खोपी, कपर्दी फुटबल जस्ता खेलहरू खेल्ने गर्दथे ।^ढ यिनका बाबु बुद्धिबहादुर राजवंशी दरबारमा जागिरे थिए । दरबारको वातावरण राम्ररी बुझेका बाबुले छोरालाई राम्ररी पढाउनुपर्छ भन्ने धारणा राख्दथे र लक्ष्मणको पठन-पाठनमा असाध्यै रुचि पनि थियो तर लक्ष्मण भने पढाइप्रति लगनशील देखिँदैनथे । यिनकी हजुरआमा मानकुमारी राजवंशीले यिनलाई असाध्यै माया गर्दथिन् । उनले नातिको स्वभावलाई सहजै स्वीकार गर्दथिन् तर बुबा आमाले भने आफ्नो काम नै छाडेर भए पनि उनलाई फर्काई , फुलाई यदि नमाने पिटेरै भए पनि विद्यालय पुऱ्याउँथे ।^ण

यस समयमा घटेको एउटा घटना उनलाई अभै पनि ताजै छ । विद्यालय (दरबार हाईस्कूल) मा सरकारले बच्चाहरूलाई निःशुल्क खाजा खुवाउने जिम्मा लिएको थियो । उनका बुबाको सहपाठी खाजा खुवाउने काममा जागिरे थिए । उनले लक्ष्मणलाई राम्ररी चिन्दथे । खाजा खाने बेलामा उनले सबैभन्दा अगाडि राजवंशीलाई खाजा खाने प्रबन्ध मिलाउँथे तर राजवंशीले

^ड शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी

^ढ ऐजन ।

^ण ऐजन ।

भने खाजा खाएपछि पढाइ छाडेर भागिहालथे ।^{ज३} यो क्रम दोहोरिंदै गयो र राजवंशी पढाइका निमित्त भन्दा खाजा खान पाइने निहुमा विद्यालय पुग्ने गर्दथे । उनी विद्यालयबाट फुत्त भागिहालनुको अर्को कारण नपढ्ने विद्यार्थीहरूलाई दिइने कठोर सजाय पनि थियो । शिक्षकले बच्चाहरूलाई हातका औँलामा लठ्ठी राखेर थिच्ने, लामो समयसम्म कुखुरो बनाएर राख्ने आदि सजाय दिने गर्दथे । यस सजायमा राजवंशी पनि धेरै पटक परिसकेका थिए । यस प्रकारका सजायबाट आजित भएर उनी कहिलेकाहीं त विद्यालयमा नपुगिकन बाटामै खेलेर बस्दथे । यसरी राजवंशीको बाल्यकाल आफ्नै जन्मस्थलमा साथीहरूसँग खेल्दै, परिवारसँग रमाउँदै, सुखपूर्वक बितेको थियो ।^{ज४}

२.६ बहुभाषा ज्ञान

लक्ष्मण राजवंशीलाई विश्वमा प्रचलित विविध भाषाहरूको राम्रो ज्ञान रहेको छ । नेपाली, नेवार, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, जर्मनी आदि भाषाहरूमा राम्ररी कुरा गर्न सक्छन् । विशेषतः यिनको साहित्यिक क्षेत्रमा कलम चलेको भाषा भने नेपाल भाषा, नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषा रहेका छन् । यिनको मातृभाषा 'नेवार' हो । यिनले अध्ययनको सिलसिलामा नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषा सिकेका थिए । आफ्नो मातृभाषा भन्दा बाहेक अन्य भाषाहरूमा उत्तिकै सशक्तताका साथ कलम चलाउने राजवंशीको विशिष्ट गुण रहेको पाइन्छ ।^{ज५}

२.७ किशोर तथा युवावस्था

लक्ष्मण राजवंशीका पिता पुर्खा दरबारतर्फ निकट थिए । बुबाको जागिर नै दरबारमा थियो । यसको प्रभाव राजवंशीमा पनि परेको देखिन्छ । यिनी सानै उमेरदेखि देशका राजनैतिक घटनाहरू बढो ध्यान दिएर सुन्ने गर्दथे । संयोगवश यिनको किशोरावस्था पनि यिनै राजनैतिक घटनाहरूमा संलग्न हुँदै बितेको थियो । वि.सं. २००९ मा देशमा न्यून वैतनिक कर्मचारीहरूले एउटा आन्दोलन सञ्चालन गर्न पुगेका थिए । त्यस आन्दोलनमा यिनी पहिलो पटक सहभागी भएका थिए ।^{ज६} आन्दोलन उपत्यकाको भूगोल पार्क (इन्द्रचोक) वसन्तपुर, तीनधारा आदि

^{ज३} ऐजन ।

^{ज४} ऐजन ।

^{ज५} ऐजन ।

^{ज६} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

क्षेत्रमा प्रभाव पारेको थियो । राजवंशीले त्यस समयमा **इन्क्लाब जिन्दावाद** नारा लगाएर आफ्नो सक्रियता प्रदर्शन गरेका थिए । निरङ्कुशताका विरुद्ध भएको यस आन्दोलनमा उक्त नारा लगाए बापत यिनलाई जेल सजाय दिइयो । त्यस समयमा प्रवेशिका परीक्षा परेको हुनाले काठमाडौं स्थित पुतली सडक जेलबाट नै यिनले उक्त परीक्षा दिएका थिए ।^{जख} त्यस जेलमा यिनी ३ महिनासम्म रहेका थिए । त्यसपछि छुटकारा पाएका थिए । यस आन्दोलनबाट उनमा राजनैतिक चेतना अझ वृद्धि भएको थियो । यिनी नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीप्रति आबद्ध हुन पुगे । त्यसपछि उनले आफ्ना उदण्ड स्वभावमा केही परिवर्तन गरेका थिए । त्यसपछि यिनलाई पार्टीले 'अल नेपाल स्टुडेन्ट फेडरेशन' मार्फत काममा खटायो यस संस्थामा उनले चार वर्ष काम गरे ।^{जट} वि.सं. २०११ मा यिनी दरबार इन्टर कलेजमा आई.ए. तहमा भर्ना हुन पुगे । त्यस समयमा यिनले विद्यार्थी प्रेसिडेन्टका रूपमा रहेर कार्य गरेका थिए ।

२०१३ सालमा यिनी त्रि-चन्द्र कलेजमा स्नातक तहमा भर्ना हुन पुगे ।^{जठ} त्यस समयमा पनि यिनले विद्यार्थी सङ्गठनको जनरल सेक्रेटरीका रूपमा काम गरे । त्यसै समयमा यिनलाई पार्टीबाट 'अखिल नेपाल किसान सङ्घ' मार्फत काम गर्न खटाइयो । निरङ्कुशताका विरुद्ध चर्को आवाज उठाएबापत त्यस समयमा पनि यिनी जेल सजाय भोग्न पुगे ।^{जड} वि.सं. २०१४ मा नेपाली काङ्ग्रेस र नेपाल प्रजापरिषद्द्वारा 'सत्याग्रह' आन्दोलन थालिएको थियो; जसको नेतृत्व पनि यिनैले गरेका थिए । त्यसपछि २०१५ सालको संसदीय निर्वाचन र २०१७ सालको संसदीय पद्धतिको विघटनको राजशाही कदमका विरुद्धमा आवाज उठाएका थिए ।^{जढ} राजवंशीको किशोर अवस्थामा सबैभन्दा प्रभावित क्षेत्र राजनीति, त्यसपछि शिक्षा क्षेत्र भएको थियो । यस अवस्थामा यिनको राजनीति दायरा काठमाडौं मात्र होइन । त्यसभन्दा बाहिर पाल्पा र

^{जख} ऐजन ।

^{जट} ऐजन ।

^{जठ} ऐजन ।

^{जड} ऐजन ।

^{जढ} ऐजन ।

जनकपुरसम्म फैलिएको थियो । यस समयमा समाज सेवाका क्षेत्रमा भएका कार्यक्रमहरूमा पनि यिनको उपस्थिति उल्लेख्य नै थियो ।^{६९}

२.८ शिक्षादीक्षा

लक्ष्मण राजवंशीको शिक्षाको प्रारम्भ घरबाट नै भएको थियो । घरबाट सामान्य लेखपढ गर्न जानेका राजवंशीको अक्षरारम्भ कालो स्कूल पाठशालाबाट भएको थियो । पछि दरबार इन्टर कलेज, त्रिचन्द्र कलेज, त्रि.वि. कीर्तिपुर हुँदै उनको शिक्षादीक्षा अगाडि बढेको देखिन्छ ।

२.८.१ प्रारम्भिक शिक्षा

लक्ष्मण राजवंशीको परिवार मध्यमवर्गीय किसिमको थियो तर पनि त्यस परिवारमा शिक्षादीक्षाको प्रभाव भने त्यति पर्न सकेको थिएन । उनका परिवारमा उल्लेख्य प्राज्ञिक हैसियत भएको व्यक्ति थिएनन् तापनि बाबुआमा, काका, काकीहरूले छोराछोरीहरूको शिक्षादीक्षाप्रति विशेष ध्यान दिएका थिए । राजवंशीको अक्षरारम्भका क्रममा उनका काकाले ठूला भूमिका खेलेका छन् ।

राजवंशीलाई तत्कालीन कालो स्कूल पाठशालामा पुऱ्याएर अक्षरारम्भ गराएका थिए ।^{६९} उनलाई अक्षरारम्भ देवानागरी लिपिअन्तर्गत नेपाली भाषाबाट गराइएको थियो । नेवार भाषा तथा पारिवारिक पृष्ठभूमिमा हुर्केका राजवंशीलाई नेपाली भाषा सिक्न कठिन भएको थियो तापनि काकाको निरन्तर प्रयासका कारण उनले दुई वर्षसम्म त्यस पाठशालामा अध्ययन गरेका थिए । यस अवधिमा सामान्य लेखपढ गर्न मात्र जानेका थिए । त्यसपछि उनलाई दरबार स्कूलमा चार कक्षामा अध्ययन गराइयो ।^{६६} यसरी राजवंशीले प्रारम्भिक शिक्षाआर्जन गरेको बुझिन्छ ।

२.८.२ विद्यालय शिक्षा

^{६९} ऐजन ।

^{६९} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{६६} ऐजन ।

लक्ष्मण राजवंशीको विद्यालयीय शिक्षाको सुरुवात वि.सं २००३ मा दरबार स्कूलबाट भएको हो।^{६४} उनी यस विद्यालयमा भर्ना भइ निरन्तर अध्ययन गरेको बुझिन्छ। यिनी बाल्यावस्थादेखि नै उद्वण्ड स्वभावका थिए। पढाइप्रति पनि यिनको त्यति रुचि थिएन। यिनलाई घरबाट बुबाआमाले विद्यालयमा पढ्न पठाउनुहुन्थ्यो तर यिनी कहिले विद्यालयमा पुग्थे भने कहिले बदमास केटाहरूको सङ्गतमा लागेर बाटामा बरालिन्थे। शिक्षकले दिएको गृहकार्य समयमा नगरेको हुनाले समय समयमा यिनले दण्ड सजाय पनि भोग्नु पर्थ्यो। यसबाट उनको अध्ययनप्रतिको चाहना घट्दै गएको थियो। विद्यालयीय शिक्षा आर्जनमा यिनको उल्लेख्य भूमिका त देखिँदैन तर जेनतेन कक्षा भने पार गर्दथे। २००९ सालमा यसै विद्यालयमा अध्ययन गर्दागर्दै यिनी कर्मचारीहरूले गरेको आन्दोलनमा संलग्न हुन पुगे।^{६५} यस विद्रोहको अग्र पङ्क्तिमा यिनको उपस्थिति रहेको थियो। सरकारले ती आन्दोलनकारीहरूलाई पक्राउ गरेर जेल सजाय सुनायो। त्यस समयमा यिनको प्रवेशिका परीक्षा नजिकै आइरहेको थियो। यिनलाई परीक्षा दिनसमेत छुटकारा नदिएकोले पुतली सडक जेलबाट नै परीक्षा दिएका थिए। त्यसबेला यिनी तीन महिनासम्म जेल परेका थिए। यिनले परीक्षा दिए पनि मानसिक तनाव र परीक्षाका समयमा पढ्ने उपयुक्त अवसरको अभाव आदि कारणहरूले गर्दा सफल हुन सकेनन् तापनि यिनले मौका परीक्षा दिने अवसर पाएकाले त्यसै सालमा प्रवेशिका परीक्षा पास गरेका थिए।^{६६}

२.८.३ उच्चशिक्षा र स्वाध्ययन

लक्ष्मण राजवंशी १९ वर्षको उमेरमा वि.सं २०११ सालमा दरबार इन्टरमिडियट कलेजमा स्नातक तहमा भर्ना भएका थिए। वि.सं. २०१६ मा सो तह पनि तेस्रो श्रेणीमा नै उत्तीर्ण गर्न पुगे। राजवंशीले स्नातक तह उत्तीर्ण गरेपछि यिनको १२ वर्ष अर्थात् २०२८ सालसम्म औपचारिक अध्ययनको सिलसिला रोकिन पुगेको थियो।^{६७}

यस समयवधिमा यिनी राजनीति क्षेत्र तथा जागिरे जीवनमा विशेष रूपले सक्रिय रहेका थिए तापनि स्वाध्ययनको क्रमलाई भने यिनले रोकेनन्। यिनले स्वदेशका बी.पी.

^{६४} ऐजन।

^{६५} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।

^{६६} ऐजन।

^{६७} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी

कोइराला, गोविन्द बहादुर मल्ल गोठाले , माधवलाल कर्मचार्य , सिद्धिचरण श्रेष्ठ तथा शंकर लामिछाने त्यस्तै विदेशी अर्थात् पाश्चात्य साहित्यकारहरू शेक्सपियर, मोपाँसा, मेक्सिमा गोर्की, एन्टोन चेखव तथा मार्क्सवादी कृतिहरू खुब मन लगाएर पढ्ने गर्दथे । यी बाहेक यिनको दार्शनिक अध्ययनमा पनि रुचि थियो ।^{६०} यस समयावधिमा बुद्धदर्शन, हिन्दू दर्शन त्यस्तै मार्क्सवादी दर्शन सम्बन्धी थुप्रै ग्रन्थहरूको अध्ययन गरेका थिए । वि.सं. २०१६ मा हालको त्रि.वि. विश्वविद्यालयको सिलान्यास कार्यक्रममा विद्यार्थी वर्गको हैसियतबाट यिनलाई निम्तो गरिएको थियो । त्यस विश्वविद्यालयको नामकरण राजा महेन्द्रको नामबाट राख्नुपर्ने एक टोली तथा अर्को टोली भने राजा त्रिभुवनको नामबाट राख्नुपर्ने विषयमा सामान्य विवाद परेको थियो । त्यस क्रममा यिनले राजा त्रिभुवनको नामबाट राख्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेपछि यिनलाई त्यस विवादको नायिके नै बनाइएको थियो ।^{६१} त्यसपछि यिनी त्यस विश्वविद्यालयमा कहिल्यै नटेक्ने कसम खाँदै बाहिरिए । आखिरी त्यस विश्वविद्यालयको नामकरण त्रिभुवन विश्वविद्यालय नै राखियो तर राजवंशी कहिल्यै विश्वविद्यालय नफर्की प्राइभेट विद्यार्थीका रूपमा २०२० सालमा राजनीतिशास्त्र विषय लिएर केन्द्र टप गर्न पुगेका थिए ।^{६२}

२.९ विवाह र सन्तान

लक्ष्मण राजवंशीको विवाह २४ वर्षको उमेरमा वि.सं. २०१६ वैशाख महिनामा काठमाडौं ठमेल निवासी विलासमान प्रधान (प्रधान खलक) की सुपुत्री शोभना राजवंशीसँग नेवारी संस्कृति अनुसार भएको थियो । यिनको विवाह पुष्पलाल श्रेष्ठले गरिदिएका थिए । उनकी श्रीमती कुशल गृहिणी थिइन् । यिनी पतिपरायण र कर्तव्यनिष्ठ महिलाका रूपमा रहेकीले राजवंशीको पारिवारिक जीवन सुखद देखिन्छ । राजवंशी दम्पतीबाट जेठाछोरा रूपक राजवंशी र कान्छाछोरा दीपक राजवंशीको जन्म भएको थियो भने यिनकी एकमात्र छोरी नीलिमा राजवंशी रहेकी छन् ।^{६३} यीमध्ये जेष्ठ सुपुत्रले सिद्धार्थ वनस्थली इन्स्टिच्यूटमा शिक्षक तथा व्यवस्थापकका रूपमा काम गरिरहेका छन् भने कान्छा सुपुत्रले सिद्धार्थ वनस्थली नजिकै रहेको सौरदीप

^{६०} ऐजन ।

^{६१} ऐजन ।

^{६२} ऐजन ।

^{६३} ऐजन ।

स्कूलमा प्रशासकका रूपमा रहेर काम गरिरहेका छन् । छोरी नीलिमा राजवंशीको भने विवाह भएर ३ जना सन्तानकी आमा बनिसकेकी छिन् । यिनका छोरातर्फ ६ र छोरीतर्फ ३ गरी ९ जना नाति नातिनाहरू जन्मिसकेका छन् । यिनीहरू हाल अध्ययनमा नै व्यस्त रहेका छन् ।^{घज}

२.१० आर्थिक अवस्था

काठमाडौंको मध्यम परिवारमा जन्मेका राजवंशीको परिवारको मूल पेसा शिक्षण नै रहेको छ । यसबाट प्राप्त स्रोत नै यिनको मुख्य आम्दानीको स्रोत हो । यिनका बाबु दरबारका जागिरे भएको हुनाले आर्थिक पृष्ठभूमि पहिल्यैदेखि सबल रहेको बुझिन्छ । खासगरी बाजेका पालामा सातवटा घर रहेको बुझिन्छ । यिनको छोराहरूका बीच यी घर जग्गाका सम्बन्धमा कुरो नमिल्दा अदालतमा मुद्दा लड्न पुगेका थिए । त्यस क्रममा यिनका बाबुले मुद्दा हारेका कारण उनका नाममा एउटा घर र जमिन मात्र रहेको थियो । बाबु जागिरबाट अवकाश पाएपछि राजवंशी आफ्नो संस्थापनमा रहेको सिद्धार्थ वनस्थली विद्यालयमा पूर्णरूपमा संलग्न हुनपुगे । त्यसपछि यिनको आर्थिक स्थितिमा क्रमिक रूपमा सुधार हुँदै गएको थियो ।^{घद}

२.११ राजनैतिक जीवन

लक्ष्मण राजवंशीको परिवार दरबारको निकट रहेको थियो । बाबु दरबारमै जागिरेका रूपमा रहेका थिए । यसबाट दरबारिया राजनीतिक क्रियाकलापबारे बुझेका थिए । यिनी सानै उमेरदेखि राजनीतिक क्षेत्रतर्फ भुकाव रहनु स्वाभाविकै थियो । विद्यालयीय जीवनबाट धेरथोर मात्रामा राजनीति बुझेका राजवंशी वि.सं.२००९ मा न्यून वैतनिक कर्मचारीहरूको आन्दोलनमा सहभागी बन्न पुगे । त्यस क्रममा यिनी गिरफ्तार हुन पुगे । त्यस समयमा यिनको विभिन्न राजनैतिक व्यक्तिहरूसँग सम्पर्क हुन पुग्यो । यिनमा राजनैतिक चेतनाको पनि विकास हुन पुग्यो ।^{घघ} फलस्वरूप यिनी विधिवत् रूपमा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीप्रति आबद्ध हुन पुगे । त्यसपछि यिनी भित्र देखापरेको कतिपय उदृण्ड स्वभाव तथा खराब प्रवृत्तिहरूमा परिवर्तन आउन थाल्यो ।

^{घज} ऐजन ।

^{घद} ऐजन ।

^{घघ} ऐजन ।

यिनमा निरङ्कुश शासन पद्धतिका विरुद्ध लाग्ने प्रेरणा मिल्यो र आन्दोलनको नेतृत्व पङ्क्तिमा रहेर **इन्क्लाब जिन्दावाद** नारा घन्काई सडक तताउन थाले । यस आन्दोलनमा गिरफ्तारीमा पर्दा यिनले पुतली सडक जेलमा ३ महिना बिताएका थिए । वि.सं २०११ मा त्रिचन्द्र कलेजमा पढ्दा विद्यार्थी प्रेसिडेन्टका रूपमा रहेर काम गरेका थिए । त्यस्तै वि.सं २०१२ मा **योङ्ग कम्युनिस्ट लिग** नामक कम्युनिस्ट युवाहरूको सभापति भएर युवाहरूलाई राजनीतिक विषयमा प्रशिक्षण दिई निरङ्कुशता विरुद्ध लड्न उत्प्रेरित गरेका थिए । ^{घढ}२०१३ सालमा जनरल सेक्रेटरी पद दिएर पार्टीबाट अखिल नेपाल किसान सङ्घको नेतृत्व गर्न पाल्पा जिल्लामा खटाइएको थियो । यस सङ्गठनमा तीन वर्ष काम गरेका थिए । यस सङ्गठनमा रहँदा पनि यिनले कृषकहरूको हकहितका निम्ति ऐक्यबद्धता कार्यक्रम सञ्चालन गरेर सरकारले कृषि क्षेत्रमा गरेको बेवास्तका विरुद्ध एकजुट हुनका निम्ति आफ्नो सक्रिय भूमिका पनि निर्वाह गरेका थिए ।

२०१४ सालमा नेपाली काङ्ग्रेस, नेपाल प्रज्ञापरिषद् आदिबाट **सत्याग्रह** आन्दोलनको सुरुवात भएको थियो । यसको नेतृत्व पनि राजवंशीले गर्न पुगेका थिए । ^{घछ} यस आन्दोलनबाट यिनलाई सर्वोच्च अदालत (सुप्रीम कोर्ट) कब्जा गर्ने दायित्व प्राप्त भएको थियो । त्यस आन्दोलनमा अग्रपङ्क्तिमा रहेर नेतृत्व दिइराखेका राजवंशीलाई तत्कालीन प्रशासनले गिरफ्तार गर्न पुग्यो । यस बेला केही समयमात्र यिनी गिरफ्तारीमा परेको बुझिन्छ । वि.सं २०१५ मा अत्यधिक राजनीतिक विद्रोहका कारण संसदीय निर्वाचन भएको थियो । यस निर्वाचनमा यिनले सक्रिय भूमिका खेलेका थिए र यिनको पार्टीबाट चार जना उमेदवार निर्वाचित पनि हुन पुगे । वि.सं २०१७ माघमा अखिल नेपाल विद्यार्थीहरूको भेला जनकपुरमा हुने भनी आयोजना गरिएको थियो । २०१७ पुस १ मा तत्कालीन राजा महेन्द्रको शाही घोषणाले पत्तो नपाउने गरी स्थगित गराउन यिनले सतर्कतापूर्वक ठूलो भूमिका खेलेका थिए । ^{घट}

शाही घोषणापछि सम्पूर्ण राजनैतिक दलहरूमाथि प्रतिबन्ध लगाइयो , शाही घोषणा विरुद्ध आवाज उठाउने केही व्यक्तिहरूलाई जेल सजाय सुनाइयो । यस क्रममा राजवंशीलाई पनि जेल हालियो । केन्द्रीय कारागारमा यिनी पन्ध्र दिन बिताएपछि आफू स्वतन्त्र नागरिक भएर

^{घढ} ऐजन ।

^{घछ} ऐजन ।

^{घट} ऐजन ।

बस्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै राजा समक्ष एउटा निवेदन पेस गरे तर यिनी २०२२ सालमा राजनैतिक कारणको बहानामा पुन जेल सजाय भोग्न पुगेका थिए । यस समयमा यिनले केन्द्रीय कारागारमा नौ महिना सजाय भोगेका थिए । स्वतन्त्र नागरिकको हैसियतबाट पूर्णरूपमा शैक्षिक क्षेत्रमा संलग्न भएर राष्ट्रको उन्नतितर्फ अग्रसर भएका व्यक्तिलाई सरकारले सुरक्षा कानुन अन्तर्गत पुनः जेल सजाय दिन पुग्नु अत्यन्त दुःखद विषय थियो । राजवंशी त्यस कारागारबाट छुटकारा पाएपछि पनि पुनः आफ्नो पेसाप्रति अत्यन्त बफादारीका साथ लागेका थिए ।^{घठ}

२.१२ जागिरे जीवन

राजवंशीले आफ्नो जीवनकालमा सरकारी जागिर खाएको पाइँदैन तर सरकारले गठन गरेका आयोग र सङ्घ संस्थाहरूमा भने प्रशस्तै काम गरेका छन् । उनी निजी क्षेत्रमा लामो समयसम्म सेवारत भएको पाइन्छ । उनले वि.सं. २०१७ देखि अध्ययन पेसामा संलग्न भएका थिए । वि.सं. २०२६ अर्थात् नौ वर्षसम्म आनन्द कुटी विद्याश्रममा प्रा.वि. तहसम्ममा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रध्यापन गरेका थिए । त्यसपछि यिनले तीन वर्ष अर्थात् २०२९ सालसम्म अङ्ग्रेजी भाषा तालिम केन्द्रमा प्रशिक्षकका रूपमा काम गरेका थिए । २०३० सालदेखि सिद्धार्थ वनस्थली विद्यालयका संस्थापक तथा प्रधानाध्यापकका रूपमा कार्य गरेका थिए । यिनले यस संस्थामा वि.सं २०६४ सम्म निरन्तर सेवा गरेर हाल विश्राम लिएका राजवंशी साहित्य लेखन तथा सांस्कृतिक अनुसन्धानको अध्ययनतर्फ लागि रहेका देखिन्छन् ।^{घड}

२.१३ तालिम तथा प्रशिक्षण

कुनै पनि विषयमा केन्द्रित भएर श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा लिइएका वा गरिएका छलफल तथा बौद्धिक अभ्यासलाई तालिम भनिन्छ । यस प्रकारका अभ्यासले ज्ञानको क्षेत्र विस्तृत भई परिपक्वतामा वृद्धि गर्दछ । लक्ष्मण राजवंशीले राजनीति क्षेत्रमा लागेर सङ्गठनसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रशिक्षण हासिल गरेका छन् । विद्यार्थी सङ्गठनको प्रेसिडेन्ट , जनरल सेक्रेटरी तथा अखिल नेपाल किसान सङ्घसँग आवद्ध भएर समय समयमा तालिमहरू लिने कार्यमा सहभागी

घठ ऐजन ।

घड ऐजन ।

भएको बुझिन्छ ।^{घढ} यिनी जब शैक्षिक क्षेत्रमा प्रवेश गरे त्यससँग सम्बन्धित विषयमा केन्द्रित भएर यस्ता प्रशिक्षणहरूमा सहभागी भएका छन् । सन् १९६४ मा अष्ट्रेलिया र नेपालमा दिइएको अङ्ग्रेजी भाषामा टोफेलको तालिम नौ महिनासम्म लिएका थिए । त्यस्तै सन् १९६४ मा नेपालमा नै एक महिनासम्म सामाजिक अध्ययन विषयक तालिममा सहभागी भएका थिए । त्यस्तै अङ्ग्रेजी भाषा प्रशिक्षण केन्द्रमा यिनले त्यस भाषासँग सम्बन्धित विभिन्न विषयमा वि.सं २०२७ देखि २०२९ सम्म गरी तीन वर्षसम्म प्रशिक्षण दिएका थिए ।^{ढण}

२.१४ संस्थागत संलग्नता

लक्ष्मण राजवंशी आफ्नो जीवनकालमा विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्थाहरूमा पनि संलग्न रहेका छन् । त्यसो त यिनी विद्यालय संस्थापकका रूपमा पनि रहेको पाइन्छ । आफूले संस्थापन गरेका यस प्रकारका सङ्घ-संस्थाहरूमा जीवनभर संलग्न रहेका छन् भने अन्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्थाहरूमा सीमित अवधिका लागि रहेर महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । जसको विवरण तल प्रस्तुत गरिन्छ ।-

१. श्री आनन्द कुटी विद्याश्रम स्वयम्भू, काठमाडौंमा शिक्षक वि.सं २०१७-२०२६ सम्म ।
२. अङ्ग्रेजी भाषा प्रशिक्षण केन्द्र वि.सं. २०२७-२०२९ सम्म ।
३. श्री सिद्धार्थ वनस्थली स्कुलका संस्थापक वि.सं. २०३०- हालसम्म
४. नेपाल भाषा एकेडेमीका भाइस चान्सलर वि.सं २०६१ देखि २०६४ ।
५. अखिल नेपाल विद्यार्थी सङ्गठनका सदस्य
६. नेपाल जर्मन फ्रेण्डसिप सोसाइटीका संस्थापक
७. श्री पब्लिक क्याम्पस सङ्घका सल्लाहकार
८. नेवा: दे: दबुका संरक्षक ।
९. सेभ द चिल्ड्रेन यू एस. को एडभाइजर
१०. लेबर फाउण्डेसनको उपाध्यक्ष
११. कान्तिबाल अस्पतालको पब्लिकका तर्फबाट सल्लाहकार
१२. तत्कालीन काठमाडौं नगर पञ्चायतको सदस्य ।

^{घढ} ऐजन ।

^{ढण} ऐजन ।

१३. शिक्षान्त्रीको सहसल्लाहकार

नववर्षको अवसर पारेर निकालिने भिन्तुना च्यालीका अध्यक्ष पनि भएका थिए । राजवंशी माथि उल्लिखित विभिन्न सङ्घ-संस्थाहरूमा आबद्ध भएर समाजसेवाका क्षेत्रमा समेत महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । कतिपय सङ्घ-संस्थाहरूमा त आज पनि संलग्न रहेको जानकारी पाइन्छ।^{द्वज}

२.१५ रुचि तथा स्वभाव

राजवंशीको मुख्य रुचिको विषय भ्रमण रहेको छ । आफ्नो कार्यक्षेत्रबाट फुर्सद निकालेको खण्डमा त्यस समयलाई उनले भ्रमणमा उपयोग गर्दछन् । स्वदेश तथा विदेशका नयाँ नयाँ स्थलहरूको भ्रमण गर्ने त्यहाँको रहन-सहन, भेषभूषा, वातावरण, समाज संस्कृति तथा परम्परागत अध्ययन गरी जानकारी लिनु यिनको रुचिको विषय हो । यिनी खानामा मांसाहारी तथा शाकाहारी दुवै मन पराउँछन् । सबैभन्दा बढी भटमास, लप्सीको अचार तथा फलफूलमा सुन्तला असाध्यै मनपराउँछन् । यिनले साधारण पोसाक लगाउन मन पराउँछन् । परिवर्तनलाई स्वीकार गर्ने यदि त्यो समाज अनुकूल छ भने भन्ने विचारका धनी राजवंशीलाई सानैदेखिबाट असाध्यै मनपर्ने वस्तु छालाका जुता (जहाँ देखे पनि किनिहाल्ने) र भोला हुन्।^{द्वद} यिनी स्वच्छ, स्पष्टवादी तथा हठी स्वभावका व्यक्ति हुन् । गरिव दुःखीहरूलाई सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने धारणका राजवंशी व्यक्तिलाई भेट्दा सुख वा खुसियालीको अवस्थामा होइन दुःख आपत परेको बेलामा भेट्ने गरेको बताउने राजवंशी सोही गर्न सुभावसमेत दिन पुग्छन्।^{द्वघ}

२.१६ मातापिताको देहावसान

लक्ष्मण राजवंशीका पिता बुद्धिबहादुर राजवंशीको देहावसान वि.सं २०५० वैशाख १४ गते ९० वर्षको उमेरमा बुढ्यौली लागेर भएको थियो भने यिनकि माता पूर्णकुमारी राजवंशीको पनि २०५५ साल वैशाख १ गते ८९ वर्षको उमेरमा बुढ्यौलीका कारणबाट नै भएको थियो । राजवंशीको शिक्षादीक्षाका निम्ति जीवनभर सङ्घर्षशील रहेका मातापिताको बारेमा कुरा मात्र उफ्काउँदा पनि यिनी असाध्यै भावुक हुने गर्दछन् । बुबाआमाको मृत्युको सम्बन्धमा भट्ट कुरो

^{द्वज} ऐजन ।

^{द्वद} ऐजन ।

^{द्वघ} ऐजन ।

उष्काउन नचाहने राजवंशी आफ्नो चरित्र सुधार गर्नका निम्ति बुबा आमाको प्रयासलाई एउटा उदाहरणीय प्रेरणा मानेका छन् । सायदै यिनी सबैभन्दा दुःखी भएको क्षण पनि उहाँहरूको निधन नै हो । बुबाआमाले उनको शिक्षा-दीक्षा अर्तिउपदेशलाई सम्झदै उनी भनेका छन्- “यदि उहाँहरूबाट त्यो प्रयास नभइदिएको भए आज म यो अवस्थामा कसरी आउँथे र ?” ^{द्व}

२.१७ साहित्यलेखनको प्रभाव र प्रेरणा

साहित्यिक सिर्जना कुनै पनि व्यक्ति, घटना, प्रकृति समाज संस्कृति आदिबाट प्रभावित भएर मात्र हुने गर्दछ । लक्ष्मण राजवंशी तत्कालीन राजनीतिक घटनाबाट प्रभावित भई साहित्य लेखनतर्फ अग्रसर भएको देखिन्छ । मूलतः उनी राजनैतिक आन्दोलनमा गिरफ्तारीमा पर्दा जेल जीवन बिताउन कष्ट भएको र त्यस कठोर अवस्थालाई टार्न उनले नेपालीमा प्रिय स्मृतिका नाममा पत्र लेखे र त्यसको जवाफ पनि आफै दिने त्यस्तै अङ्ग्रेजीमा माई डिअर मेमोरी (My Dear Memory) को नाममा पत्र लेखे र जवाफ दिने कार्यबाट उनको साहित्यिक चेतना खुलेको स्पष्ट हुन आउँछ । ^{द्व}

यिनी समाजमा भएका विकृति र विसङ्गतिबाट प्रभावित तथा विश्वप्रसिद्ध साहित्यकारहरूका रचनाहरू निकै मन लगाएर पढ्ने गर्नुले उनलाई साहित्य सिर्जना गर्ने प्रेरणा पाएको पनि बुझिन्छ । यिनले मार्क्सवादी विचारधारालाई आत्मसात् गरेका हुनाले त्यससँग सम्बन्धित कृतिहरूको अध्ययन गम्भीरता साथ गर्दथे । नेपालीका साहित्यकार सिद्धिचरण श्रेष्ठ, शंकर लामिछाने, बी.पी कोइराला आदिका साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन पनि यिनी ध्यानपूर्वक अध्ययन गर्दथे । यसका अतिरिक्त गणेशमानसिंहको साहित्यिक चेतनाबाट पनि केही मात्रामा प्रभावित पारेको देखिन्छ । राजवंशी आफ्नो साहित्यलेखनको प्रेरणा स्रोतका रूपमा मूलतः जेलजीवनलाई मान्दछन् । तर गहिरिएर अध्ययन गर्दा यिनी तत्कालीन राजनीतिक वातावरणमा

^{द्व} ऐजन ।

^{द्व} ऐजन ।

भिजेका थिए भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ । समाजसेवाको भावना यिनीभित्र जागिसकेको थियो र चाहना वा रुचिको विषय आदिवाट प्रेरित भई साहित्य लेखनतर्फ अग्रसर भएको देखिन्छ ।^{६८}

२.१८ लेखनकार्य र प्रकाशित कृति

लक्ष्मण राजवंशीको साहित्य लेखनतर्फको विषय त्यति रुचिकर होइन । यिनले स्कूलमा पढ्दा कुनै पनि कृतिहरू रचना गरी प्रकाशन गरेको पाइँदैन तर साथीहरूको जमघट र विद्यालय तथा क्याम्पसहरूमा हुने साहित्यिक कार्यक्रमहरूमा सहभागी हुने गर्दथे भने कहिलेकाहीं कथा वा निबन्धात्मक कृतिहरू वाचन पनि गरिहाल्थे । त्यस समयमा यिनका रचनाहरू कुनै पनि पत्रिकामा प्रकाशित नगरेको यिनी बताउँछन् । यिनले आफ्ना रचनाहरू नेपाली भाषामा लेख्ने गर्दथे । जब उनी पहिलो पटक राजनीतिमा प्रवेश गरे । वि.सं २००९ मा जेलमा परे, त्यस समयमा समय बिताउने माध्यमका रूपमा साहित्यलाई उपयोग गरेका थिए ।^{६९} त्यसपछि मात्र यिनले साहित्यलाई बुझ्न थाले ।

यिनले वि.सं २०१७ देखि २०३८ सम्मको समयवाधिमा विभिन्न शीर्षकमा कथाहरू पनि रचना गर्दै गएका थिए । यी रचनाहरू प्रकाशित हुन त सकेनन् पाण्डुलिपिका रूपमा भने सङ्कलित थिए र ती रचनाहरूको लेखन समय पनि जानकारी छैन । यी रचनाहरूको सङ्ग्रहहरूका रूपमा वि.सं २०३८ मा पहिलो पटक **मेरो कपाल तिम्रो निधार** प्रकाशित भएको थियो । त्यसपछि २०४६ सालसम्मको विभिन्न समयवाधिमा रचना गरिएका निबन्धहरूको सङ्ग्रह **प्रतिबिम्ब** २०४६ सालमा प्रकाशित भएको थियो । यसमा सङ्कलित निबन्धहरू २०४५/४६ सालको **युगसंवाद** २०४५ सालको **देशान्तर** र २०४५ सालकै **नवरस** पत्रिकामा प्रकाशित भएका थिए ।^{७०} यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित निबन्धहरू शैक्षिक तथा राजनीतिक विषयसँग सम्बन्धित रहेका छन् । त्यसपछि यिनले पुनर्जागरण २०४६ एजुकेशनल पेजेज आदिमा पनि लेखहरू प्रकाशित गरेका थिए । यिनका लेखहरू विभिन्न विद्यालयहरूबाट निस्कने स्मारिका वा मुखपत्रहरूमा प्रकाशित भएका देखिन्छन् ।^{७१} त्यसपछि यिनले २०४६ सालसम्मको

^{६८} ऐजन ।

^{६९} ऐजन ।

^{७०} ऐजन ।

^{७१} ऐजन ।

समयावधिमा देखापरेका राजनीतिक सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक विषयहरूमा केन्द्रित भएर निबन्धहरू लेखेका छन्।^{छप} यद्यपि यी निबन्धहरू २०६४ सालभन्दा अगाडि केवल पाण्डुलिपिका रूपमा मात्र रहेका थिए। २०६४ सालमा यी निबन्धहरूको सङ्ग्रह गुञ्जन प्रकाशित भएको छ। यसमा पच्चीस वटा निबन्धहरू सङ्कलन गरिएको छ। यिनको यो पछिल्लो प्रकाशित कृतिका रूपमा देखापरेको हो। यसपछि पनि यिनले विज्ञान कथा, निबन्ध, कविता तथा बालकविता गीतहरू रचना गरेको जानकारी पाइन्छ। यिनले रचना गरेको गीत रामकृष्ण दुवालले सडक सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूमा सङ्गीत भरेर गाएका छन् तर यीमध्ये कुनै पनि रचनाहरू भने प्रकाशित गराएका छैनन्।^{छज}

साहित्यकार राजवंशीको लेखनको अहिलेसम्मको अवस्थालाई मूल्याङ्कन गर्दा उनले साहित्यका विधाहरूलाई समानुपातिक रूपमा अगाडि बढाएको पाइन्छ। राजवंशीले माथि उल्लिखित कृतिहरू नेपाली भाषामा रचना गरेका थिए भने यिनले नेपाल भाषामा पनि विभिन्न कथा सङ्ग्रहहरू प्रकाशन गरेका छन्। यिनका नेपाल भाषामा फुटकर रूपमा लेखिएका कथाहरूलाई अङ्ग्रेजी भाषामा समेत अनुवाद गरेर प्रकाशन गरिएको छ। यिनका नेपाल भाषामा प्रकाशित कथाहरूको नामकरण यस प्रकार गरिएको छ -

१. नमिम्बः गु सर्ग :
२. बुलुमि
३. देखा
४. आलमत
५. ह्याउँ निभा:
६. लिध्वःगु सः
७. भसुका :
८. नसना

त्यस्तै अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद भएका कथात्मक कृतिहरू पनि यस प्रकार छन्-

^{छप} कृष्ण न्यौपानेबाट प्राप्त जानकारी।

^{छज} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।

- a. Women and other stories
- b. Shattered Dream and other stories
- c. Red sun and other stories
- d. The lottery and other stories
- e. The fallen kite and other stories. छद्

२.१९ भ्रमण

राजवंशीले स्वदेश तथा विदेशका विभिन्न स्थलहरूको भ्रमण गरेका छन् । मूलतः यिनको भ्रमणको उद्देश्य शैक्षिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक आदि पक्षहरूसँग सम्बन्धित रहेको छ । यिनले स्वदेशका ५० भन्दा बढी जिल्लाहरूका विभिन्न स्थलहरूमा पुगेर त्यहाँको सामाजिक, शैक्षिक सांस्कृतिक पृष्ठभूमि, राजनीतिक अवस्था र त्यहाँको जीवन शैलीका बारेमा गहिरिएर अध्ययन गरेको पाइन्छ । यसबाट यिनले थुप्रै अनुभवहरू बटुलेका छन् । यिनले विश्वका विभिन्न राष्ट्रहरूमा पनि भ्रमण गरेका छन् । यी राष्ट्रहरूमा यिनले कुनै सोखका निमित्त भ्रमण गरेका थिएनन् । जेनेभामा सन् १९६९ इण्डियामा सन् १९८४ , इण्डिया सन् १९८६, बैकक, सौफिया चेकोस्लोभाकिया १९८८, भियतनाम, जर्मनी १९८८ यु.एस.ए. इङ्गल्याण्ड, फ्रान्स, स्वीजरल्याण्ड, हल्याण्ड, अष्ट्रेलिया हङ्कङ, बैकक , यु.एस.एस. आर लेवनान, जापान, पाकिस्तान, कम्बोडिया, चीन र बुल्गेरिया आदि देशहरूमा भ्रमण गर्न पुगेका छन् । राजवंशीले जापान वि.सं २०५२ बाहेक अन्य राष्ट्रहरूमा आफ्नो निजी प्रयास तथा विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूको सहयोगबाट ती देशहरूको भ्रमण गर्न पुगेका थिए । यसरी भ्रमण गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका शिक्षा तथा शान्ति सम्मेलन अन्तर्राष्ट्रिय शिक्षक सम्मेलन अफ्रो एसिया ऐक्यबद्धता सम्मेलन, अन्तर्राष्ट्रिय भाइचारा, सेमिनार आदि कार्यक्रमहरूमा उल्लेख्य सहभागिता रहेको थियो । यिनी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सन् १९६५ मा नेपाल रुस मैत्री सङ्घको प्रतिनिधित्व गर्दै रुसमा पहिलो पटक पुगेका थिए ।^{छद्} यस सम्मेलनमा यिनले आफ्नो कार्यपत्रसमेत प्रस्तुत गरेका थिए । त्यस समयको एउटा घटना स्मरण गर्दै राजवंशी भन्दछन्- नेपाल रुस मैत्री सङ्घका चिफले “नेपालीहरू हाम्रो निम्तोमा आउँछन् र फर्केर गएपछि केही पनि गर्दैनन्” । त्यसको जवाफमा राजवंशी भन्छन् - “हिजो को कहाँ गए मलाई थाहा छैन तर म फेरि अर्को

छद् शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

छद् शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

पटक आउँदा पुनः यो प्रश्न गर्न मौका दिने छैन ?” हुन पनि राजवंशी सहभागी भएका यस्ता सभा सम्मेलनहरूमा भाग लिएर आएपछि यिनले हासिल गरेका अनुभवलाई स्वदेशका विभिन्न क्षेत्रहरूमा लागू गर्ने प्रयास गरेका थिए तथा ती अनुभवलाई आफ्नो संस्थापनमा रहेको विद्यालयमा समेत लागू गरेको उनी बताउँछन्।^{छढ}

२.२० सम्मान तथा पुरस्कार

लक्ष्मण राजवंशीको राजनीतिज्ञ, व्यवस्थापक एवम् संस्थापक शिक्षाविद्का रूपमा चर्चित छन्। राष्ट्रका लागि शैक्षिक जगत्मा उल्लेखनीय कार्य गरेबापत यिनले तत्कालीन श्री ५ को सरकारबाट प्रसिद्ध प्रबल गोरखा दक्षिण बाहु त्रिशक्तिपट्ट तेस्रो सुप्रबल गोरखा दक्षिण बाहु तेस्रो त्रिशक्तिपट्ट चौथो प्रबल गोरखा दक्षिणबाहु चौथो तथा राष्ट्रिय शिक्षा पुरस्कार २०३६ सालमा प्राप्त गरेका छन्। त्यस्तै यिनले विद्यालय व्यवस्थापन गरेर समाजमा शिक्षाको विकास गरेबापत विभिन्न विद्यालयहरूबाट सम्मान तथा प्रशंसा प्राप्त गरेका छन् तथा सामाजिक सेवाका निम्ति यिनको कार्यलाई महत्त्व दिदै पिस अफ एम्बासडर तथा अनन्त गौरी सम्मान पनि प्रदान गरिएको छ।^{छछ} स्वदेशमा मात्र होइन जर्मन सरकारबाट समेत नियी पुरस्कृत हुन पुगेका छन्। जर्मन सरकारले यिनलाई बेष्ट फ्रेन्ड अफ जर्मनी नामक स्वर्ण पदक समेत प्रदान गरेको छ।^{छट}

२.२१ जीवनका स्मरणीय क्षणहरू

लक्ष्मण राजवंशीका जीवनमा धेरै उतार-चढावहरू आएको देखिन्छ। वि.सं. २०१७ को राजनैतिक विद्रोहको समयमा वामपन्थी पार्टीमा लागेर हिड्दा एउटा अनौठो प्रकारको भोला उनलाई सडकमा राख्ने जिम्मा दिइएको थियो। त्यसलाई उनले नखोलिकन राख्नुपर्ने थियो। त्यस समयमा भोलाका विषयमा उनलाई धेरै राम्रा नराम्रा कुराहरूले पछ्याइरहेको र त्यस कार्यका निम्ति आफू तयार नभए पनि गर्ने पर्ने बाध्यता सिर्जना भएको र त्यसमा विष्फोटक पदार्थ पनि हुन सक्ने आशङ्काले दण्डित हुनुपर्ने भय र त्राससँग उनी हतासिन पुगेका थिए। तर पनि त्यसलाई उनले सफलतापूर्वक पूरा गरेका थिए। त्यस्तै उनी २०३० सालदेखि सिद्धार्थ

^{छढ} ऐजन।

^{छछ} ऐजन।

^{छट} ऐजन।

वनस्थली स्कूलमा संस्थापकका रूपमा रहेका थिए।^{छठ} उनको प्रयासमा त्यस विद्यालयले प्राप्त गरेको सफलताका विषयमा तत्कालीन राजा वीरेन्द्रले बुझेर यस क्षेत्रमा यिनको योगदानको उच्च सम्मान गर्दै आकस्मिक विद्यालयमा प्रवेश गरेका थिए। वि.सं. २०४२ मा भएको यस आकस्मिक निरीक्षणका क्रममा राजाले उनलाई भेटेर धन्यवाद दिएका थिए। त्यसपछि राजाले यिनलाई आवश्यक मात्रामा सहयोग उपलब्ध गराउने वचनबद्धता पनि व्यक्त गरेका थिए। यसरी आफ्नो कार्यको उच्च मूल्याङ्कन गर्दै अकस्मात् राजाबाट भएको त्यस निरीक्षण कर्णलाई उनको जीवनकै स्मरणीय क्षणका रूपमा लिएका छन्।^{छड}

२.२२ साहित्यसम्बन्धी धारणा र जीवनदर्शन

कुनै पनि विचार वा धारणा नभएसम्म सिर्जना हुन सक्दैन। संसारका महान् सृजनशील व्यक्तिहरूको सृजनाको कारकतत्त्व धारणा वा विचार हुन पुग्दछन्। त्यस्तै साहित्यकार लक्ष्मण राजवंशीको साहित्यसम्बन्धी धारणा पनि आफ्नै प्रकारको रहेको छ। उनले साहित्यलाई उत्कृष्ट मानसिक उद्वेगको अभिव्यक्ति हो र यसले मनमा पारेको प्रभावको अभिव्यक्ति गरेको हुन्छ भनेका छन्। यिनले साहित्यलाई समाजको दर्पण मानेका छन्। यिनका विचारमा साहित्य समाजको एक टुक्राको प्रतिबिम्ब पनि हो र यो जहिले पनि जनताका निम्ति हुनुपर्छ। साहित्यकारको निश्चित धरातल हुन्छ। त्यसमा झल्केर नै कृतिहरूको रचना गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा विश्वास दिन पुग्छन्।

^{छठ} ऐजन।

^{छड} ऐजन।

अध्याय तीन

लक्ष्मण राजवंशीको व्यक्तित्व

३.१ व्यक्तित्वको पृष्ठभूमि

व्यक्तित्वको निर्माण व्यक्तिले जीवनमा गरेका विभिन्न पक्षले गर्दछ। उसको शारीरिक गठनदेखि लिएर उसभित्र निहित प्रतिभाहरूलाई नै व्यक्तित्वका रूपमा लिइन्छ। व्यक्तित्वलाई यसरी अर्थात्को पाइन्छ। “व्यक्तित्वको अर्थ मानसिक प्रक्रियामा एक रूपता वा अनुरूपताको निर्माण हो। एकरूपताको अर्थ मानिसले सधैं एक किसिमले मात्र काम गरिन्छ भन्ने होइन। व्यक्तित्वको अर्थ यसभन्दा व्यापक छ। वास्तवमा व्यक्तित्वको अभिप्राय आफ्नो अन्तरिक स्वरूपलाई दृढ गराउनु हो। प्रत्येक परिवर्तित स्थितिमा मानिस आफ्नो प्रतिभाको स्पष्ट गहन भाव छोड्न सक्नुपर्दछ। व्यक्तित्वको अर्थ परिवर्तनशीलता होइन प्रतिकूल स्थितिको अनुकूल चलन सक्ने त्यो सत्ता हो जसले मानिसलाई प्रत्येक क्षणमा निहित परिस्थिति अनुकूल चलन सक्ने शक्तिले प्रत्येक क्षणमा नवीन दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ। त्यसैले व्यक्तिभित्र निहित प्रतिभा नै व्यक्तित्व हो।”^{छढ}

३.२ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू

कुनै पनि मानिसको जीवन भोगाइमा आउने विविध घटना जीवनका चाप प्रतिचाप आरोह-अवरोह घात-प्रतिघात तथा क्रिया-प्रतिक्रियाहरूले व्यक्तित्व निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्। यसका अतिरिक्त व्यक्तित्वको निर्माणमा ऊ बाँचेको परिवेश, पारिवारिक पृष्ठभूमि, सामाजिक, सांस्कृतिक रुचि, पेसा, शिक्षा-दीक्षा आदिले पनि उल्लेखनीय सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ। यिनै परिवेशबाट निर्माण भएको व्यक्तिको व्यक्तित्वलाई निजी र सार्वजनिक गरी दुई भागमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ। व्यक्तिका निजी व्यवहारसँगै सम्बद्ध कुरालाई निजी व्यक्तित्व भनिन्छ। निजी व्यक्तित्वलाई पनि अन्तः बाह्य र आन्तरिक गरी दुई भागमा बाँडेर व्यक्तिको शारीरिक बनावट आकार प्रकार तथा त्यसभित्र निहित शील, स्वभाव र आचरणलाई अध्ययन गर्न सकिन्छ। यस्तै सार्वजनिक वा सामाजिक व्यक्तित्वले समाजअनुरूप चलेर समाजका लागि विभिन्न कार्य गर्नुलाई बुझाउँछ। साहित्यका सन्दर्भमा सार्वजनिक

^{छढ} दशरथ ओझा, समीक्षाशास्त्र, दिल्ली राजपाल एण्ड सन्. १९७५, पृ. ३१।

व्यक्तित्वलाई साहित्यिक र साहित्येत्तर गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । साहित्यका कथा, उपन्यास, नाटक समालोचना आदि विधामा जुन भूमिका वा योगदान हुन्छ , त्यो साहित्यिक व्यक्तित्व हो । साहित्यसँग सम्बन्ध नरहेर समाजमा जुन सामाजिक कार्य गरिन्छ । त्यसलाई साहित्येत्तर व्यक्तित्वभित्र राखेर हेर्न सकिन्छ ।^{८७}

लक्ष्मण राजवंशी नेपाली साहित्यका साथै नेपाली समाजका एक अग्रगण्य सिर्जनशील व्यक्तित्व हुन् । उनले करिब साढे पाँच दशक जतिको समय सामाजिक कार्य तथा साहित्य सिर्जनात्मक कार्यमा क्रियाशील रहेर आफ्नो व्यक्तित्वको निर्माण गरेको पाइन्छ । राजवंशीका विभिन्न व्यक्तित्वलाई निजी र सार्वजनिक गरी दुई भागमा बाँडेर यिनलाई विविध शीर्षक तथा उपशीर्षक गरी छुट्टाछुट्टै रूपमा अध्ययन गरिन्छ ।^{८८}

३.३ निजी व्यक्तित्व

प्रत्येक व्यक्तिको निजी व्यवहारसँग सम्बन्धित व्यक्तित्व नै निजी व्यक्तित्व हो । सामाजिक व्यक्तित्व बुझ्नका लागि पनि निजी व्यक्तित्वको पहिचान हुनु आवश्यक हुन्छ किनभने व्यक्तिको नितान्त आफ्नो निजी व्यक्तित्वको छवी सामाजिक व्यक्तित्वको कण-कणमा बगिरहेको हुन्छ । निजी व्यक्तित्वमा अन्तर्निहित हुने आन्तरिक तथा बाह्य पक्षको यथार्थ रूपमा सही ज्ञानका लागि व्यक्तिको बाह्य आकार - प्रकार र उसको शील, स्वभाव, आचरण र प्रवृत्तिका आधारमा अवलोकन गर्नु उपयुक्त भएकाले यहाँ पनि तदनुसार हेर्ने प्रयास गरिएको छ ।^{८९}

३.३.१ बाह्य व्यक्तित्व शारीरिक आकार प्रकार

लक्ष्मण राजवंशी शारीरिक रूपमा मझौला कदका देखिन्छन् । उनको शारीरिक बनोटतर्फ दृष्टि दिँदा हाल ४-५ फिट उचाइ छ ।^{९०} शरीर सुहाउँदो मोटाइ गहुँ गोरो , वर्ण, हँसिलो अनुहार भएका, भट्ट हेर्दा निकै आकर्षक देखिन्छन् । घरमा बस्दा प्रायः कमिज, र लुङ्गीमा

^{८७} जगदीश घिमिरेको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन अप्रकाशित नेपाली स्नातकोत्तर शोधपत्र , २०५६ पृ. १९ ।

^{८८} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{८९} जगदीश घिमिरेको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन अप्रकाशित नेपाली स्नातकोत्तर शोधपत्र , त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०५६ पृ. २० ।

^{९०} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

सजिने राजवंशी बाहिरतर्फ हिँड्दा सादा कमिज र पाइन्ट अनि जुत्तामा सजिएर आफ्नै निजी साधन प्रयोग गरी निस्कन्छन् । कुनै पनि व्यक्तिसँग भेट हुँदा मुसुकक हाँसेर मात्र बोल्ने बानी भएका राजवंशी सानो र ठूलो भेदभाव नगरी आकर्षक शैलीमा उससँग हात मिलाएर भेट हुँदा र छुट्टिँदा पनि हात मिलाएरै विदा हुने स्वाभावका साधारण व्यक्तित्वका धनी हुन् । हाल उनको उमेर बहत्तर वर्ष पुगेको छ ।^{टढ} उनले बोलेका कुरा भट्ट सुन्न नसक्ने भएका कारण श्रवण शक्तिमा केही कमी आएको देखापरे पनि अन्य रोगव्याधीहरू नभएको अवस्था छ । हाल उनको तौल छपन्न-सन्ताउन्न किलोग्राम रहेको छ ।^{टछ} उनको कपाल प्रायः सेतै फुलिसकेको तथा थोरै मात्रामा तालु खुइलिएको छ तापनि उनको अनुहारप्रतिको आकर्षणका कारण सुहाउँदो नै देखिन्छ ।

३.३.२ आन्तरिक व्यक्तित्व : शील, स्वभाव, आचरण र प्रवृत्ति

लक्ष्मण राजवंशी बाह्य शारीरिक रूपमा जति आकर्षक छन् त्यतिकै आन्तरिक व्यक्तित्वका हिसाबले प्रखर रहेका छन् । उनी सबैसँग समान व्यवहार गर्दछन् ।^{टट} उच, नीच, धनी, गरिब टाढा, नजिक जस्ता भेदभाव उनी राख्न चाहँदैनन् । उनी पक्षपातरहित भएर स्पष्ट कुरा गर्न मन पराउँछन् । यिनको बोलीचाली अत्यन्त नम्र स्वभावको छ । यिनले प्रायः देशको राजनीति, सामाजिक सांस्कृतिक शैक्षिक क्षेत्रमा देखापरेका विषयमा आफ्ना विचारहरू आदान-प्रदान गर्न रुचाउँछन् ।^{टठ} यिनको बारेमा कसैले पनि जानकारी राख्न खोज्दा नम्रताका साथ चाहेको कुरा उपलब्ध गराएर आफ्ना बारेमा देखे बुझेको कुनै पनि कुरा व्यक्त गर्न छुट भएको बताउने राजवंशी सरल निर्भिक अग्रगामी तथा स्पष्टवादी स्वाभावका छन् । यिनले गरिब दुःखीहरूमाथि पनि सक्दो सहयोग गर्दछन् । आफ्ना बालबच्चाहरूलाई पढाउन नसक्ने बाबुआमाका छोराछोरीलाई उचित सहूलियत दिएर स्कूलमा पढाइ दिने तथा उनीहरूको स्यहार-सुसारमा विशेष ध्यान दिने गर्दछन् । कुरा गर्दा उनले प्रायः नेपाली र अंग्रेजी भाषाको मिश्रित प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । जहिले पनि जुनसुकै काम गर्दा पनि पहिलो हुनु पर्दछ भन्ने प्रवृत्ति

^{टढ} ऐजन ।

^{टछ} ऐजन ।

^{टट} ऐजन ।

^{टठ} ऐजन ।

उनमा पाइन्छ।^{टड} मान्छेले गल्ती गर्छ तर गल्तीको स्वीकार गर्ने व्यक्तिलाई माफी दिनुपर्दछ^{टढ} भन्ने धारणा राख्ने राजवंशी सरल जीवन र उच्च विचार राख्ने व्यक्तित्व हुन्।

३.४ सार्वजनिक व्यक्तित्व

समाजअनुरूप चलेर समाजले थाहा पाएर वा नपाएर पनि एक नौलोपन दिने असाधारण व्यक्तित्व सार्वजनिक वा सामाजिक व्यक्तित्व हो। मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले उसको व्यवहार पनि समाजअनुसार नै हुन्छ। यसरी सबै मानिसका अघि देखिएका र सबैका सामु गरिएका व्यवहार नै सामाजिक व्यक्तित्व हुन्। यसले समाजलाई कुनै न कुनै प्रभाव छाडेको हुन्छ। साहित्यकारका व्यक्तित्वलाई साहित्यिक, साहित्येतर गरी दुई भागमा राखेर हेर्न सकिन्छ। त्यसैले यहाँ तदनुसार नै राख्ने प्रयास गरिएको छ।^{ठण}

३.५ साहित्यिक व्यक्तित्व

लक्ष्मण राजवंशीले आफ्नो साहित्यिक यात्राको सुरुवात कथाबाट गरेका हुन्। यिनले विद्यालयमा पढ्दादेखि फाट्टफुट्ट कथात्मक कृतिहरू रचना गरेर साथीहरूलाई सुनाउने गर्दथे।^{ठज} यस समयमा यिनका कुनै पनि रचनात्मक कृतिहरू प्रकाशित हुन नसकेको जानकारी दिन्छन्। यिनमा साहित्य रचनासम्बन्धी पनि रुचिको विषय थिएन।^{ठद} बरु त्यसबेला यिनको राजनितिक क्षेत्रतर्फ नै बढी झुकाव थियो। यिनले कहिलकाहीं विद्यालय, चोक वा चौतारी आदि स्थानमा हुने साहित्यिक कार्यक्रममा भाग पनि लिन्थे र दुई चारवटा कथात्मक रचनाहरू पनि सुनाइहाल्थे।^{ठघ} यस प्रकारका कार्यक्रमहरूमा भाग लिई साहित्यिक रचनाहरू सुनाउन यिनको मूल उद्देश्य हुँदैनथ्यो किनभने यिनी ज्यादै जिज्ञासु स्वभावका थिए र केही नयाँ कुराहरू सुनिन्छन् कि? भन्ने आशामा हुन्थे।^{ठड} देशको राजनीति बुझ्न यिनी व्यग्र हुन्थे। सायद यसै

टड शोध नायकबाट प्राप्त जानकारी।

टढ ऐजन।

ठण जगदीश घिमिरेको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०५६ पृ. २१।

ठज शोध नायकबाट प्राप्त जानकारी।

ठद ऐजन।

ठघ ऐजन।

ठड ऐजन।

उद्देश्यले ती स्थलहरूमा पुग्ने गर्दथे भन्ने अड्कल गर्न सकिन्छ । यिनका रचनाहरू पनि ज्यादै उत्कृष्ट प्रकारका हुँदैनथे । केवल सहभागिता जनाउनका निम्ति वाचन गर्ने गर्दथे ।^{ठळ}

यस्ता व्यक्ति साहित्यका क्षेत्रमा कसरी देखापरे ? भन्ने विषयमा अत्यन्त रोचक प्रसङ्ग रहेको छ । वि.सं. २००९ मा भएको कर्मचारी आन्दोलनमा यिनी सक्रिय रूपमा सहभागी भएका थिए । यस समयमा सरकारले आन्दोलनकारीहरूलाई गिरफ्तार गर्‍यो । फलस्वरूप राजवंशीले जेल सजाय भोग्नु पर्‍यो । गाउँ समाज टोल, विद्यालय आदि क्षेत्रहरूमा रमाइलो गरी दिन बिताइरहेको अवस्थामा यिनले जेलको कोठरीमा सीमित भएर समय बिताउन अत्यन्त कठिन भएको थियो । यिनले यस प्रकारको निसासिँदो वातावरणबाट पार पाउन आफूलाई अध्ययनतर्फ केन्द्रित गर्न थाले । एउटै ठाउँमा रहेर सधैंभरि किताबमात्र पढिरहँदा नियाँस्रो लाग्दथ्यो । यिनी आत्तिन्थे पनि । त्यसपछि यिनले काल्पनिक प्रेमिकालाई पत्र लेख्ने र त्यसको जवाफ पनि आफैँ दिने गरेर समय बिताउन थाले । यिनले कल्पना गरेको प्रेमिकाको नाम 'स्मृति' थियो भने अङ्ग्रेजी भाषामा पत्र लेख्दा 'डिअर मेमोरी' भनी सम्बोधन गर्दथे । यिनले दुवै भाषामा लेखेका पत्रहरूको चाङ्ग नै लागेको थियो ।

वि.सं. २०१७ मा सरकालाई पत्र लेखी आफू स्वतन्त्र नागरिकका रूपमा रहने घोषणा पनि गरे । त्यसपछिको समय यिनले पूर्ण रूपमा शैक्षिक क्षेत्रमा केन्द्रित भएर बिताएका थिए । यस समयमा यिनलाई आफूले पाएको जेल सजायकै याद घरी घरी आइरहन्थ्यो । यिनले कहिलेकाहीं ती प्रेमपत्रहरू पनि पढिहाल्थे । त्यस क्रममा यिनलाई एक प्रकारको आनन्द महसुस हुन्थ्यो । परिणाम स्वरूप यिनले कथात्मक कृतिहरू रचना गर्नतर्फ आकर्षित हुन पुगे । यिनले कथाहरू पनि रचना गरे तर यी कथात्मक कृतिहरू कुनै पनि पत्रिकामा प्रकाशित हुन सकेनन् । केवल यी पाण्डुलिपिकै रूपमा मात्र सीमित रहे । वि.सं २०३८ मा १० वटा कथाहरूको सङ्ग्रह मेरो कपाल तिम्रो निधार शीर्षकमा प्रकाशित हुन पुग्यो । यो कृति नै यिनको पहिलो प्रकाशित कृतिका रूपमा देखापरेको हो । यसपछि यिनका क्रमशः निबन्ध सङ्ग्रहहरू प्रकाशित हुँदै गएका छन् । यसरी राजवंशीले पाएको जेल सजाय सिर्जनाका निम्ति वरदान साबित भएको छ ।^{ठट}

^{ठळ} ऐजन ।

^{ठट} ऐजन ।

३.५.१ कथाकार व्यक्तित्व

लक्ष्मण राजवंशीले आफ्नो साहित्यिक यात्राको सुरुवात कथा विधाबाट गरेका हुन् । यिनको पहिलो प्रकाशित रचना सङ्ग्रह पनि कथा नै रहेको छ ।^ठ वि.सं २०१७ देखि शिक्षा पेसामा संलग्न हुन पुगेका राजवंशीले आफ्नो अध्ययन अध्यापन कार्यलाई तीव्र पारेको बुझिन्छ ।^{ठड} यस क्रममा यिनी सिर्जनातर्फ लहसिन पुग्नु पनि स्वाभाविक नै थियो । वि.सं २०३६ भन्दा अगाडि केही मात्रामा रचना गरेका कथाहरू (अप्रकाशित) हाल उपलब्ध हुन सकेनन् भने २०३६ सालदेखि रचना गरेका कथाहरूको सङ्ग्रह नै प्रकाशित भएको छ ।^{ठढ} यसपछि यिनले निबन्ध विधातर्फ हात हालेको पाइन्छ । यिनका नेपाली नेवारी र अङ्ग्रेजी भाषामा निबन्धहरू प्रकाशित भएका छन् । यिनको पहिलो प्रकाशित कथा **च्यातिएको डायरीबाट शीर्षकको** रहेको छ ।^{डण} यो कथा यिनको २०३६ मा प्रकाशित **मेरो कपाल तिम्रो निधार** सङ्ग्रहमा सङ्कलित भएर प्रकाशन भएको थियो । यसपछि यिनले २०३६ भदौ एक्काइस गते बालाजु काठमाडौंमा रहँदा **नारानको बिहा**^{डञ} शीर्षकको कथा, २०३६ कार्तिक छब्बीस गते बालाजु काठमाडौंमा रहँदा **परेलामा लुकेकी उनी** शीर्षकको कथा, २०३६ मार्ग एक गते इन्द्रचोक काठमाडौंमा रहँदा **तँ सुब्बा ज्योतिमानको पनाति** शीर्षकको कथा, २०३६ मार्ग उन्नाइस गते पोखरामा रहँदा **मेरो जस्तो कपाल तिम्रो जस्तो निधार** शीर्षकको कथा, त्यस्तै २०३६ चैत्र तीन घोडेजात्राको दिनमा बालाजु काठमाडौंमा रहँदा **फैसला** शीर्षकको कथा २०३६ चैत्र तेह्र गते चिलाउने बास स्याङ्गजामा रहँदा **स्वयंवर** शीर्षकको कथा, २०३६ चैत्र पच्चीस इन्द्रचोक काठमाडौंमा रहँदा **जेठी बुहारी** शीर्षकको कथा २०३६ चैत्र छब्बीस गते काठमाडौंमा रहँदा **पकलीहवाको गर्मी** शीर्षकको कथा २०३७ वैशाख छ गते काठमाडौंमा रहँदा **पूर्णमाको पाटी** शीर्षकको कथा रचना गरेका थिए । उल्लिखित दस कथाहरूको सङ्ग्रह **मेरो कपाल तिम्रो निधार** शीर्षकमा २०३८ साउनमा स्मृति प्रेस न्हैकन्तला टोल, काठमाडौंबाट पहिलो पटक

^ठ ऐजन ।

^{ठड} ऐजन ।

^{ठढ} **मेरो कपाल तिम्रो निधार**, (स्मृति प्रेस) २०३८, पृ. ६८ ।

^{डण} ऐजन ।

^{डञ} **मेरो कपाल तिम्रो निधार**, (स्मृति प्रेस) २०३८, पृ. ३७ ।

प्रकाशित भएको थियो । राजवंशीको नेपाली भाषामा लिखित कथा सङ्ग्रहका रूपमा भएको यो एक मात्र कृति रहे पनि गुणात्मक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

लक्ष्मण राजवंशीले आफ्ना कथाहरूमा नेपाली सामाजिक जनजीवनका सकारात्मक नकारात्मक पक्षहरूको यथार्थ चित्रण गरेका छन् । यिनका कथामा शैक्षिक क्षेत्रमा देखापरेका विसङ्गति , नेपाली समाज, संस्कृति र परम्परा नेपाली समाजको पारिवारिक अवस्था, मौसम, प्रेम, मनोविज्ञान राजनीति आदिलाई आफ्ना कथाहरूका विषयवस्तु बनाएर आफ्नो दृष्टिकोण स्पष्ट रूपमा राखेका छन् । यिनले आफ्ना कथामा सक्रिय निष्क्रिय अल्प तथा बहुपात्रहरूको स्वभाविक प्रयोग गरेका छन् । ती पात्रहरूका बीचमा कहिलेकाहीं आन्तरिक तथा बाह्य द्वन्द्वको चित्रण गरिएको छ । पात्र अनुकूलको संवादको उचित प्रयोग गरिएको छ । देश, काल वातावरणको चित्रण सहज रूपमा गरिएको पाइन्छ । उनका कथाहरू सहज स्वभाविक र यथार्थमूलक रहेको पाइन्छ । सरल, संयुक्त तथा मिश्र वाक्यहरूको स्वभाविक प्रयोग पाइन्छ । वर्णविन्यासमा त्यति शुद्धता देखिदैन । ठाउँ ठाउँमा प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग पाइन्छ । समाज संस्कृति परम्परा प्रेम शिक्षा आदि क्षेत्रमा देखापरेका विसङ्गतिहरूप्रति व्यङ्ग्य प्रहारमा उनका कथाहरूमा औँधी सफल देखिन्छन् । यिनका कथामा बोलचालको कथ्य भाषालाई प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

शैलीगत दृष्टिले हेर्दा उनका कथाहरू परिष्कृत र परिमार्जित तथा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग पाइन्छ । जसले गर्दा यिनका कथाहरू पढ्दा रोचक लाग्दछन् । यिनका कथाको औचित्यतर्फ दृष्टि दिँदा आलोचनात्मक यथार्थ, समाजका विसङ्गति र विकृतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरी सभ्य सु-संस्कृत सङ्गठनात्मक आदर्शशील प्रवृत्तिको स्थापना गर्ने रहेको छ । यसैले यिनका कथा सङ्ख्यात्मक रूपले कम भए पनि यिनका अन्य विधाभन्दा यस विधामा गुणात्मक सफलता हासिल गरेको पाइन्छ । यद्यपि यिनले नेवारी र अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएका कथाहरूमा माथि उल्लिखित उद्देश्यहरू स्पष्ट भल्कन आउँछन् । यस सङ्ग्रह पढेपछि युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठले समाजमा भिजेका राजवंशीको तीक्ष्ण दृष्टिको उपज मानेका छन् । कलाकारको काम जीवनको चित्रण गर्नु हो भन्दै घटनाको वर्णन मात्र कथा होइन कमलको पातमा परेको पानीको थोपामा हीरा जस्तो भएर पूर्णता मूर्त भएभैं कथाकारको सूक्ष्म दृष्टिले पक्रेको सानो घटना पनि समग्र

जीवन उद्भासित गरिरहेको हुनुपर्छ ।^{डद} त्यो गुण राजवंशीमा पाएको उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै समालोचक दुर्गालाल श्रेष्ठले राजवंशीका कथामा तिम्रो निधार मात्र हैन उनको कपाल पनि छ भनी प्रतीकात्मक शैलीमा कथाले ग्रहण गरेको विषयवस्तुलाई प्रस्ट पार्न खोजेका छन् ।^{डघ}

३.५.२ निबन्धकार व्यक्तित्व

लक्ष्मण राजवंशीको अर्को कलम चलेको विधा निबन्धकारिता हो । २०४४ सालदेखि निबन्ध विधामा कलम चलाउन थालेका राजवंशीको पहिलो प्रकाशित निबन्ध सङ्ग्रहका रूपमा प्रतिबिम्ब २०४६ पवित्रा प्रिन्टिङ्ग प्रेस अद्वैत मार्ग काठमाडौँबाट पहिलो पटक प्रकाशित भयो ।^{डद} यस निबन्ध सङ्ग्रहमा चौतीसवटा निबन्धहरू सङ्कलित छन् र नियको दोस्रो निबन्ध सङ्ग्रह गुञ्जन २०६४ सालमा मोर्डन प्रिन्टिङ्ग प्रेस जमल काठमाडौँबाट प्रकाशित भयो । यस निबन्ध सङ्ग्रहमा पच्चीसवटा निबन्धहरू सङ्कलित छन् । चर्चित समालोचक कुमारबहादुर जोशीका अनुसार भौतिकवाद र तदन्तर्गतको खास गरी द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवाद वा मार्क्सवादमा आस्था राख्ने प्रगतिशील विचारधाराका लेखक हुन भनी चर्चा गरेका छन् ।^{डछ} यिनले राजवंशीका निबन्धहरूमध्ये केहीलाई आत्मपरक र धेरैजसो निबन्धलाई वस्तुपरक र विचार प्रधान भएको पनि उल्लेख गरेका छन् । यिनको निबन्धहरू आफ्नो बहत्तर/त्रिहत्तर वर्षसम्मका जीवनका अध्ययन, अनुशीलन, अनुभव अनुभूति, चिन्तन मनन धारणा, मान्यता तथा दृष्टिकोण आस्था-अनास्थादिले भरिपूर्ण आत्माको गुञ्जनका रूपमा आएका छन् ।^{डट} लेखकका यी विचार चिन्तनहरू पनि सबै जसो नै यथार्थपरक, समाजपरक, जीवनपरक एवम् वस्तुनिष्ठ देखापर्दछन् ।

जीवनको उद्देश्यसम्बन्धी गम्भीर दार्शनिक र चित्तबुद्दो भरपर्दो प्रयास पनि यिनका निबन्धमा पाइन्छन् । राजनीतिको नकारात्मक पक्षको सटिक वर्णन गर्दै मुलुकको खास गरी

^{डद} मेरो कपाल तिम्रो निधार, (स्मृति प्रेस) २०३८, भूमिका ।

^{डघ} मेरो कपाल तिम्रो निधार, (स्मृति प्रेस) कथासङ्ग्रह) २०३८, पृ. ३७ ।

^{डद} गुञ्जन निबन्ध सङ्ग्रह मोर्डन प्रिन्टिङ्ग प्रेस जमल, भूमिका खण्ड , २०६४ ।

^{डछ} ऐजन ।

^{डट} ऐजन ।

राणाकालदेखि हालसम्मको इतिहास केलाउँदै अन्त्यमा राजनीतिको जनपक्षीय पहिचान गरिएको पाइन्छ । यिनका निबन्धहरू पढ्दै जाँदा के स्पष्ट हुन्छ भने यी निबन्धहरू सबै समान गुणस्तरका छैनन् तर सबै राम्रा र पठनीय छन् भनी समालोचक जोशीद्वारा चर्चा गरिएको पाइन्छ ।^{डठ} यिनले जीवनजगत्का विसङ्गतिहरूलाई नियाल्दै उनी आफ्ना प्रायः जसो निबन्धहरू कैयन सामाजिक विसङ्गति विकृतिप्रति घुँएत्रो हान्छन् । यिनको गुञ्जन निबन्ध सङ्ग्रहभित्र राजनीति कुर्सी महात्म्य राष्ट्रको पहिचान, नागरिक आदि निबन्धद्वारा मुलुकको सामाजिक राजनीतिक कुप्रवृत्तिप्रति चोटिलो व्यङ्ग्य प्रहार गर्दछन् । यस्तै सामालोचक देवीप्रसाद सुवेदीका अनुसार यिनका निबन्धमा हाम्रो समाजमा व्याप्त हुँदै आएका विभिन्न प्रकारका बेइमानी जालसाफी, भुट गिर्दो नैतिकता षड्यन्त्र, निर्लज्जता अन्याय अत्याचार, शोषण आदि विकृति विसङ्गतिप्रति तिखा व्यङ्ग्य वाण प्रहार गर्दछन् भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ ।^{डड} यिनका निबन्धका भाषाशैलीतर्फ दृष्टि दिँदा समालोचक कुमारबहादुर जोशीका अनुसार यिनका निबन्धमा प्रयुक्त भाषा यद्यपि त्यति सरल छैन तर त्यो क्लिष्ट पनि होइन । अध्ययनशील लेखकको जीवनको लामो अनुभव र अनुभूतिले खारिएका विचार र चिन्तनले भरिएका हुनाले यी निबन्धहरूको भाषा त्यति सरल नभएको भन्ने लाग्छ तर ठाउँ ठाउँमा भएका उखान टुक्का र वाक् पद्धतिको समुचित प्रयोगले गर्दा यी निबन्धहरूको भाषा निकै रोचक बनेको छ । साथै यो सहज र प्रभावपूर्ण भनी जोशीले उल्लेख गरेको पाइन्छ ।^{डढ} राजवंशीका पहिलो र दोस्रो निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्कलित उनान्साठी वटा निबन्धहरूको लक्षण हेर्दा वर्णनात्मक संवादात्मक त कहीं आख्यानात्मक कहीं नाटकीय, कहीं व्यङ्ग्यात्मक पनि बनेर अगाडि बढेको देखिन्छ । निबन्धमा उखान टुक्कामा, पाश्चात्य एवम् पूर्वीय स्रोतका मिथकहरूको प्रयोग पाइन्छ । शब्द रचना र वर्ण विन्यासका क्रममा व्याकरणगत कमीकमजोरी देखिए तापनि शैलीगत मिठासका कारण यिनका निबन्धहरू रोचक नै देखिन्छन् । मूलतः यिनले समाजलाई द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी

^{डठ} ऐजन ।

^{डड} देवी सुवेदी, “निबन्धकार लक्ष्मण राजवंशीको गुञ्जन” सङ्ग्रह जनमत साहित्यिक मासिक वर्ष २५, अङ्क १, पृ ३६ ।

^{डढ} गुञ्जन निबन्ध सङ्ग्रह मोर्डन प्रिन्टिङ्ग प्रेस, जमल, २०६४ ।

कोणबाट विश्लेषण गरी प्रगतिशील विचारधारा राख्ने राजवंशीको निबन्धकारिता मूल लक्ष्य बनेर देखापर्दछन्।^{६७}

३.६ साहित्येतर व्यक्तित्व

साहित्यकार लक्ष्मण राजवंशीले आफ्नो व्यक्तित्वलाई साहित्यिक क्षेत्रमा मात्र स्थापना गरेनन्। यिनले आफ्नो व्यक्तित्वलाई साहित्येतर क्षेत्रमा पनि स्थापना गरेका छन्। आफ्नो निजी स्वार्थलाई सानै उमेरदेखि त्यागेर राजनीति, शिक्षा र समाज सेवामा संलग्न रहँदै आएका राजवंशीले सामाजिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिँदै आफ्नो व्यक्तित्वको परिचय दिन सफल भएका छन्। यिनका साहित्येतर व्यक्तित्वको पहिचान निम्नानुसार गर्न सकिन्छ।

२.६.१ राजनीतिक व्यक्तित्व

लक्ष्मण राजवंशीभित्रको सबैभन्दा पहिला भुल्किएको व्यक्तित्वका रूपमा राजनीतिक व्यक्तित्व रहेको छ। यिनी विद्यालयमा पढ्दादेखि नै बामपन्थी पार्टीमा आबद्ध भई २००९ सालमा न्यून वैतनिक कर्मचारीको नेतृत्व गर्न पुगे।^{६८} त्यसमा यिनी गिरफ्तारीमा पर्न पुगे। आफ्नो प्रवेशिका परीक्षा पनि जेलबाट नै दिन पुगेका थिए।^{६९} तीन महिनाको जेल सजायबाट उनी रिहा हुन पुगे। वि.सं २०११ म त्रिचन्द्र कलेजमा पढ्दा विद्यार्थी सङ्गठनका सभापतिका रूपमा काम गरे। यस्तै २०१२ सालमा योङ्ग कम्युनिस्ट लिगको सभापति र २०१३ सालमा स्नातक पढ्दै गर्दा विद्यार्थी मञ्चकै महासचिवका रूपमा काम गर्न थाले।^{७०} २०१४ सालमा नेपाली काङ्ग्रेस र नेपाल प्रजा परिषद् आदिबाट “सत्याग्रह” आन्दोलनको सुरु भएको थियो। यसको नेतृत्व यिनले गरेका थिए।^{७१} मूल राजनैतिक संस्थाहरूद्वारा सञ्चालन भएको यस आन्दोलनमा पहिलो पटक नेतृत्वदायी भूमिका खेलेर राजनीतिको मैदानमा खरो रूपमा उत्रिएका

^{६७} ऐजन।

^{६८} शोध नायकबाट प्राप्त जानकारी।

^{६९} ऐजन।

^{७०} ऐजन।

^{७१} ऐजन।

थिए । उपत्यकाका भूगोलपार्क, रानी पोखरी दरबारमार्ग तथा विभिन्न चोक/चोकमा धर्ना दिएर निरङ्कुश शासनको तीव्र विरोध गरेका थिए ।

सरकारको अत्याधिक दमनका कारण यस आन्दोलनले उल्लेख्य सफलता हासिल गर्न नसके तापनि २०१५ सालमा संसदीय निर्वाचन गराउन भने बाध्य पारेको थियो । वि.सं २०१५ मा संसदीय निर्वाचनको घोषणा गरियो । यस निर्वाचनमा राजवंशीले बामपन्थी पार्टीमा रहेर सक्रिय भूमिका खेलेका थिए । जसको परिणामस्वरूप चार जना उमेदवार सो पार्टीबाट निर्वाचित हुन पुगे ।^{ढछ} वि.सं २०१७ माघ महिनामा जनकपुरमा विद्यार्थीहरूको बृहत् भेलाको आयोजना गरिएको थियो । देशव्यापी रूपमा आयोजना भएको यस भेलालाई सम्पन्न गर्न नेपालका कुनाकाप्चाका क्याम्पसहरूमा जानकारी गराई व्यापक प्रचार प्रसारमा जुटेका थिए । काठमाडौं उपत्यकाका विश्वविद्यालय तथा क्याम्पसहरूबाट ठूलो सङ्ख्यामा विद्यार्थीहरूको उपस्थिति गराउन तयारी भइरहेको थियो । यसको जिम्मेवारी राजवंशीले लिएका थिए तर दुर्भाग्यवश सोही सालको पुष एक गते राजा महेन्द्रले शाही घोषणामार्फत सत्ता कब्जा गरेर दलहरूमाथि प्रतिबन्ध लगाए । कयौं नेताहरू थुनामा परे कति देश छाडेर भाग्नु पर्यो । यस्तो अवस्थामा जसरी भए पनि सो भेला सरकारले थाहा नपाउने गरी स्थगित गर्नुपरेको थियो । सरकारका सुरक्षा कर्मीहरूले ठाउँ ठाउँमा छापा मारेका थिए । यस्तो कठिन स्थितिमा उनले गोप्य रूपमा पूर्वदेखि पश्चिमसम्मका विभिन्न क्याम्पसहरूमा पत्र पठाएर सो भेला स्थगित गराउन सफल भएका थिए ।^{ढट} यिनले २००९ सालमा कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्यता लिएर २०१६ सालमा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको संसदीय दलका सचिव र २०१७ सालमा शाही घोषणापछि सो पार्टीको भातृसङ्गठन अखिल नेपाल विद्यार्थी सङ्घको नेतृत्व गर्न पुगेका थिए ।^{ढठ} २००९ सालदेखि सक्रिय रूपमा राजनीतिक जीवनमा प्रवेश गरेका राजवंशी २०१७ सालसम्मको आठ वर्षे समयवाधिमा चार पटक जेल सजाय भोग्न पुगेका थिए । जुन यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।^{ढड}

^{ढछ} ऐजन ।

^{ढट} ऐजन ।

^{ढठ} ऐजन ।

^{ढड} ऐजन ।

साल	जेलको नाम	अभियोगको विवरण	अवधि
वि.सं. २००९	सदर भद्रगोल पुतली सडक काठमाडौं	राजनीतिक विद्रोही	तीन महिना
वि.सं. २०१२	काठमाडौं	राजनीतिक विद्रोही	एक महिना
वि.सं. २०१४	नख्खु जेल, काठमाडौं	राजनीतिक विद्रोही	पन्ध्र दिन
वि.सं. २०१५	केन्द्रीय कारागार	राजनीतिक विद्रोही	तीन महिना

वि.सं. २०१७ मा शाही कदमको विरोध गरेबापत यिनीमाथि कडा निगरानी राखिएको थियो । त्यस समयमा यिनले जेल सजाय त भोगेनन् तर सरकारले यिनलाई विद्रोही घोषित गरेको थियो र विरोध नगर्न दबाव दिइरहेको थियो । यिनलाई सरकारसँग अब आइन्दा कहिल्यै पनि सरकारको कदमको विरोध नगर्ने विषयमा बाध्य पारेर पत्र लेख्न लगाइयो । यिनले पनि सोही प्रकारको पत्र लेखे र सरकारको निगरानीबाट छुटकारा प्राप्त गरेका थिए ।^{ढढ} यिनले आफ्नो राजनीतिक जीवन सफल नभएको महशुस गर्न पुगे । २५ वर्षे युवावस्थामा नै आफ्नो लक्ष्यप्रति यसरी विचलित हुन पुगेका भए पनि यिनले आफ्नो जोस जाँगर र उत्साहमा कुनै प्रकारको कमी आउन दिएनन् र त्यसलाई उनले शिक्षाक्षेत्रमा उपयोग गरेर देशका निम्ति सुयोग्य नागरिक उत्पादन गरेर जनशक्तिको उपयोग गर्ने घोषणा पनि गरे ।^{जण्ण} सोही सालदेखि यिनी प्रध्यापन पेसामा संलग्न भए । यिनी प्रध्यापन पेसामा नै छँदा भित्र भित्र शाही सरकारको तीव्र विरोध भइरहेको थियो तर राजवंशी भने त्यसमा लागेका थिएनन् ।

वि.सं. २०२२ मा त सरकारले सुरक्षा कानून को घोषणा गरेर अन्य राजनीतिक विद्रोहीसँगै यिनलाई पनि जेल सजाय दियो ।^{जण्ज} यस समयमा यिनले नौ महिना जेल सजाय भोग्नु पर्‍यो । केन्द्रीय कारागार काठमाडौंमा यिनले बिताएको यो समयवाधि अत्यन्त कष्टकर थियो र जेल सजायमध्ये सबैभन्दा लामो समयवाधि पनि थियो ।^{जण्द} त्यस जेलबाट छुटकारा पाएपछि पनि यिनी पुनः प्रध्यापन पेसातर्फ नै लागेका थिए । समय समयमा भएका राजनीतिक परिवर्तनप्रति यिनको असाध्यै रुचि भए तापनि टिप्पणी गर्न भने सक्दैनथे । वि.सं. २०४६ र

^{ढढ} ऐजन ।

^{जण्ण} ऐजन ।

^{जण्ज} ऐजन ।

^{जण्द} ऐजन ।

२०६२/०६३ को परिवर्तनपछि यिनले आफूलाई बढी राजनीतिक क्षेत्रतर्फ केन्द्रित गर्न पुगेका छन् । हाल यिनले दरबारको स्थिति सरकारमा पार्टीको भागबण्डा नेपाली संस्कृति आदि क्षेत्रमा देखा परेका असमझदारीप्रति व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा साहित्य रचनाहरू प्रस्तुत गर्दछन् । यी रचनाहरू प्रकाशित हुने क्रममा छन् ।

२.६.२ शिक्षक व्यक्तित्व

लक्ष्मण राजवंशीको राजनीतिक व्यक्तित्वपछि फस्टाउन पुगेको शिक्षक व्यक्तित्व हो । यिनको यो पाटो अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । यद्यपि यिनले सार्वजनिक विद्यालयमा भने अध्यापन गराएको पाइँदैन तर निजी क्षेत्रका विद्यालयहरूमा यिनको सक्रिय संलग्नता पाइन्छ ।^{ज्ञपघ} यिनले २०१७ सालदेखि आनन्द कुटी विद्याश्रम स्वयम्भूमा (जो अहिले पनि छँदैछ) शिक्षण गर्न थालेका थिए ।^{ज्ञपद्व} यस विद्याश्रममा यिनले अङ्ग्रेजी भाषाका शिक्षकका रूपमा काम गरेका थिए । यस विद्याश्रममा यिनले सर्वप्रथम प्राथमिक तहमा अध्यापन गराएका थिए ।^{ज्ञपछ} यिनले यस विद्याश्रममा नौ वर्ष अध्यापन गरेर वि.सं २०३० देखि सिद्धार्थ वनस्थली स्कुलमा अध्यापन गराएका थिए । यी दुवै शैक्षिक संस्थाहरू निजी स्तरमा खोलिएका संस्था थिए । वि.सं २००८ मा भुवनलाल श्रेष्ठ र विजयानन्दन जोशीद्वारा स्थापित यस वनस्थली विद्याश्रमलाई यी दुवै संस्थापकहरूले आफ्नो व्यक्तिगत समस्याका कारण विद्यालय छाडेका थिए ।^{ज्ञपट} त्यसपछि थुप्रै प्राध्यापकहरू यस विद्याश्रममा प्रवेश गरे तापनि विद्यालयको उचित व्यवस्थापन हुन सकेको थिएन । तत्कालीन सरकारले यस विद्याश्रममा राजवंशीलाई प्राध्यापक भई काम गर्न खटाएको जानकारी पाइन्छ । यिनको प्रवेशपछि विद्यालयको अवस्था अत्यन्त सुदृढ हुनाको साथै २०३३

^{ज्ञपघ} ऐजन ।

^{ज्ञपद्व} शिक्षाजगत् भित्रका सबल व्यक्तित्व: लक्ष्मण राजवंशी **जनमत** साहित्यिक मासिक लक्ष्मण राजवंशी विशेष वर्ष २५, अङ्क १, पृ. २८ बाट

^{ज्ञपछ} शोध नायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{ज्ञपट} ऐजन ।

सालमा पहिलो पटक प्रवेशिका परीक्षा बोर्डमा प्रथम ल्याउन सफल भएको थियो ।^{जण्ड} यस विद्यालयमा पनि यिनले अङ्ग्रेजी भाषामा नै शिक्षण गरेका थिए । त्यसपछि आजसम्म यसै विद्यालयमा कार्यरत छन् ।

आफ्नो सतचालीस वर्षे जीवनकाल शिक्षण पेसामा खर्च गरेका राजवंशी हाल यस विद्यालयमा वाणिज्यशास्त्रमा स्नातक र विज्ञान विषयमा दस+दुई अध्ययन हुने गर्दछ भन्दछन् । कुनै बेला त्रिपन्न सय विद्यार्थी अध्ययन गरेको बताउने उनी हाल अठ्ठाइस सय विद्यार्थीहरू रहेको जानकारी दिन्छन् ।^{जण्ड}

३.६.३ शिक्षाविद् व्यक्तित्व

सतचालीस वर्ष शिक्षण पेसामा खर्च गरेका लक्ष्मण रावंशी शिक्षाविद्का रूपमा परिचित छन् । स्वदेश र विदेशका विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रममा भाग लिएका राजवंशीले हिजो कसले के गर्थ्यो त्यसलाई बिसिएर साथै दलीय प्रवृत्तिलाई त्यागेर सैद्धान्तिक रूपमा नयाँ तरिकाले शिक्षा नीति बनाउनु पर्ने उनको धारणा छ । समावेशी र समानुपातिक शिक्षानीतिको आवश्यकता उल्लेख गर्दै देशको परिवर्तनलाई शिक्षाले समात्न सक्नु पर्छ र शिक्षामा समावेशीपन आउनु पर्छ भन्ने विचार उनले राख्दछन् । पाठ्यक्रममा विकेन्द्रीकरण हुनुपर्छ हुम्लाको आलु र कर्णालीको यार्चागुम्बालाई शिक्षाले समावेश गरेर शिक्षा नीति बनाउनुपर्छ । यसको अर्थ राजवंशीले व्यावहारिक शिक्षालाई महत्त्व दिन्छन् ।

विकेन्द्रीकृत र व्यवहारिक शिक्षानीतिमा जोड दिने राजवंशीले केही विषयलाई भने अनिवार्य विषयका रूपमा राख्न सुझाव दिन्छन् । जसमा नेपाली, विज्ञान, अङ्ग्रेजी र गणित रहेका छन् । भेदभाव रहित साथै पाठकको मनोविज्ञानलाई असर पार्ने खालको पाठ्यक्रमको आवश्यकतामा उनी जोड दिन्छन्। सम्पदालाई पहिचान गरी व्यावसाय मूलक र व्यवहारिक प्राविधिक शिक्षालाई राजवंशीले आजको आवश्यकता महशुस गरेका छन् । मुलुकलाई आवश्यक पर्ने जनशक्तिको बारेमा राजवंशी भन्छन्- परिवर्तित अन्धविश्वासी भाग्यवादी प्रवृत्तिलाई तोडेर समतामूलक वैज्ञानिक दृष्टि भएको सीमान्तकृत पिछडिएका वर्गलाई ध्यान दिने, हाम्रो सम्पदालाई पूँजीकृत गर्ने, कृषि जन्य पदार्थलाई उपभोगमा परिणत गर्ने जस्ता प्राविधिक

^{जण्ड} ऐजन ।

^{जण्ड} ऐजन ।

जनशक्तिको देशलाई खाँचो छ भन्छन् । देशको शिक्षानीति, उपलब्ध साधन स्रोतको कमी , प्राविधिक जनशक्तिको कमीको कारणले उनले आफ्नो संस्थालाई आफ्नो विचार अनुसार लैजान नसकेको यथार्थ प्रस्तुत गर्दछन् ।

३.६.४ शिक्षा व्यवस्थापक व्यक्तित्व

लक्ष्मण राजवंशीले २०१७ साल देखि अध्यापन कार्यबाट हासिल गरेको ज्ञान, अनुभव, क्षमता तथा साङ्गठनिक चेतनालाई व्यवस्थापकीय क्षेत्रतर्फको संलग्न गराउँदै २०३० सालदेखि वनस्थली स्कूलमा आफूलाई समर्पित गरेको पाइन्छ । यस विद्यालयमा उनले संस्थापक प्रधानाध्यापकको रूपमा काम गरेका थिए । त्यस अवस्थामा उनले शैक्षिक व्यवस्थापन कार्यका निमित्त आइपर्ने कठिनाइहरूलाई शिक्षक समूह र विद्यार्थी, अभिभावक तथा अन्य बुद्धिजीवीहरूसँग सरसल्लाह गरी सबैको राय बुझेर विद्यालयमा व्यवस्थापनको भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । यिनका विद्यालयको भौतिक संरचनापक्ष र व्यवस्थापकीय पक्षदेखि प्रसन्न भएर भूपू राजा वीरेन्द्र पनि २०४२ मा स्कूलको निरीक्षण गर्न पुगेका थिए ।^{ज्ञण्ड}

३.६.५ सामाजिक व्यक्तित्व

राजवंशीको समाजसेवी व्यक्तित्व अत्यन्त भाङ्गिएको छ । उनी समाजका विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूसँग संलग्न रहेर सामाजिक क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान दिन पुगेका छन् । यसको मूल पहिचान २०३० सालमा सिद्धार्थ वनस्थली स्कूलको संस्थापकका रूपमा प्रवेश गरी आजपर्यन्त सोही स्कूलका प्रधानाध्यापक र संस्थापकका रूपमा रहनु नै हो । वि.सं २००८ मा स्थापना भएको यस स्कूलको अवस्था प्रतिवर्ष जीर्ण बन्दै गइरहेको थियो । जब उनी आन्दकुटी विद्याश्रमबाट यस विद्यालयमा आए त्यसपछि यस विद्यालयको कायापलट नै भयो । राजवंशी यस विद्यालयमा आएपछि रातदिन विद्यालयका शिक्षक अभिभावकहरूसँग व्यस्त रहन्थे ।^{ज्ञण्ड} उनको अनवरत प्रयासस्वरूप २०३३ सालमै पहिलो पटक प्रवेशिका परीक्षामा आफ्नो विद्यार्थीलाई नेपाल प्रथम बनाउन सफल भए । जसले गर्दा तत्कालीन समाजमा शिक्षाको महत्त्व र आवश्यकताका बारेमा जनचेतना जागृत पुग्यो । यसका अतिरिक्त यिनी समाजसेवामूलक विभिन्न सङ्घ-संस्थाहरूमा आबद्ध भई आफूले हासिल गरेको ज्ञान, सीप र

^{ज्ञण्ड} ऐजन ।

^{ज्ञण्ड} सिद्धार्थ वनस्थली स्कूलका प्रशासक भक्तबहादुर शाक्यसँग लिएको अन्तर्वाताबाट प्राप्त जानकारी ।

क्षमताको उपयोग गरी समाज सुधारतर्फ अग्रसर भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रतर्फ यिनी २०१८ सालदेखि निरन्तर आजपर्यन्तसम्म यस क्षेत्रमै उज्ज्वल नक्षेत्रका रूपमा स्थापना हुन पुगेका छन् ।^{जज्ञ} यिनले सेवा गरेका उल्लेखनीय संस्थाहरू र यिनको संलग्न अवधि यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. शिक्षक श्री आनन्दकुटी विद्याश्रम स्वयम्भू काठमाडौंमा वि.सं २०१७- २०२६
२. सिद्धार्थ वनस्थली स्कूलका संस्थापक प्रधानाध्यापक वि.सं २०३० देखि हालसम्म कार्यरत रहेको ।
३. नेपाल भाषा एकेडेमी उपकुलपति भई वि.सं २०६१ -२०६४ सम्म काम गरेको
४. त्यस्तै सल्लाहकार - नेपाल पब्लिक क्याम्पस सङ्घ
४. संस्थापक सदस्य नेपाल जर्मन फ्रेन्डसिप सोसाइटी
५. संरक्षक नेवा: दे दबु
६. सल्लाहकार सेभ द चिलड्रेन, यु.एस.
- ७ उपाध्यक्ष लेबर फाउन्डेसन
८. सल्लाहकार कान्ति बाल अस्पताल
९. सहसल्लाहकार शिक्षामन्त्रालयका मन्त्रीको

३.६.६ स्तम्भकार व्यक्तित्व

लक्ष्मण राजवंशीले २०४५/४६ सालमा युगसंवाद, देशान्तर, नवरस तथा पुनर्जागरण पत्रिकामा विभिन्न विषयमा स्तम्भकारका रूपमा रहेर लेखहरू प्रकाशित गरेका छन् । यिनले प्रकाशित गरेका लेखहरू प्रतिबिम्ब निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्कलित छन् । ती लेखहरूका शीर्षक विधा पत्रिकाको नाम तथा प्रकाशन र मिति बारेमा सूची बनाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

क्र.सं.	शीर्षक	पत्रिकाको नाम	विधा	प्रकाशन वर्ष
ज्ञा	धन्य छ शाह जी	युगसंवाद	निबन्ध	२०४५ जेठ ५
द्वा	शैक्षिक स्वायत्तता र राजनीतिक दबाव	युगसंवाद	"	२०४५असार २३
घा	तलव वृद्धि र बजार	युगसंवाद	"	२०४५ भाद्र २३

^{जज्ञ} लक्ष्मण राजवंशीको व्यक्तिगत विवरणबाट प्राप्त जानकारी ।

द्वा	भिँगटी छानाका बासिन्दाहरू	युगसंवाद	"	२०४५ कार्तिक
छा	हाम्रो राष्ट्रियता खतरामा ?	युगसंवाद	"	२०४५ मंसिर ९
टा	पाकिस्तानी प्रजातन्त्र तरबारको धार माथि	युगसंवाद	"	२०४५ मंसिर १६
ठा	श्री सुवास घिसिङ्ग हिज मास्टर्स भ्वाइस	युगसंवाद	"	२०४५ मंसिर
डा	पगडी है हिन्दूस्तानी खोपडी इङ्लीस्तानी	युगसंवाद	"	२०४५ पुस
ढा	समस्याको जरो कहाँ छ ?	युगसंवाद	"	२०४५ पुस
ज्ञण	बधाई छ नेपालीको श्री गोर्बाचोभलाई	युगसंवाद	"	२०४५ पुस
ज्ञज्ञा	यो विज्ञापन होइन खुसीको खबर	युगसंवाद	"	२०४५ माघ
ज्ञद्दा	जय देश जय गाली	युगसंवाद	"	२०४५ माघ
ज्ञघा	हनेकरलाई हाम्रो पनि बधाई छ?	युगसंवाद	"	२०४५ माघ
ज्ञद्धा	क्यान्सर आजय छैन	युगसंवाद	"	२०४५ फागुन
ज्ञछा	चुनावी मैदानमा तेस्रो विन्दु	नवरस	"	२०४५ फागुन
ज्ञटा	एउटै डूङ्गाका यात्री गिरिराज बाबु	युगसंवाद	"	२०४५ फागुन
ज्ञठा	महाशिवरात्री	युगसंवाद	"	२०४५ कार्तिक
ज्ञडा	अग्नि परीक्षाको साँधमा नेपाल भारत सम्बन्ध	युगसंवाद	"	२०४५ चैत्र
ज्ञढा	मूछ निचे नही होंगे	देशान्तर	"	२०४५ चैत्र
द्दण	अव के होला	युगसंवाद	"	२०४५ भाद्र
द्दज्ञा	मह काटनेले औँला चाट्छ	युगसंवाद	"	२०४५
द्दद्दा	मध्यस्थताको खाँचो	नवरस	"	२०४६ वैशाख
द्दघा	अभै केही छ कि?	युगसंवाद	"	२०४६ वैशाख
द्दद्धा	अव भुटनाको पालो	युगसंवाद	"	२०४५ जेठ
द्दछा	राजनैतिक परिचालन र आजको सन्दर्भमा	युगसंवाद	"	२०४५ जेठ
द्दटा	नयाँ र पुराना वर्षहरूलाई स्वागत र विदाई	युगसंवाद	"	२०४६
द्दठा	भू.पू माननीय र भत्ता	युगसंवाद	"	२०४६

अध्याय चार

कथाको सैद्धान्तिक स्वरूप

४.१ कथाको परिभाषा

विभिन्न कथाकारहरूले कथाको परिभाषा फरक फरक तरिकाले दिएका छन् । वास्तवमा कथा एक गत्यात्मक कला भएकाले कुनै एउटै मात्र परिभाषामा यसलाई बाँध्नु पनि युक्तिसङ्गत ठहर्दैन । त्यसैले विभिन्न व्यक्तिहरूले दिएका कथाका परिभाषालाई तल प्रस्तुत गरिन्छ ।

एडगर एलेन पो को भनाइ अनुसार “कथा भनेको एउटा यस्तो कथात्मक कृति हो जुन छोटो हुनाले एक बसाइमै पढेर सिध्याउन सकिन्छ । पाठकमा एउटा प्रभाव जमाउनका निम्ति यो लेखिन्छ र यसरी प्रभाव जमाउन बाधा गर्ने सबै कुराहरू यसमा रहन दिइँदैन । यो आफैमा पूर्ण हुन्छ ।”

ब्रेन्डर म्याथ्युजले पनि कथाको बारेमा यसरी परिभाषा गरेका छन् “यो कथाको अन्ततः एकै मात्र चरित्र वा एउटै परिस्थितिबाट उद्भूत विभिन्न सम्बन्धहरूको श्रृङ्खलासँग मात्र सरोकार राख्दछ । यस विधामा अङ्गत समन्विति हुन्छ ।”

आर. के. लगूले पनि कथाको बारेमा भनेका छन् “आधुनिक कथा एक चेतनशील साहित्यिक प्रयास हो यो एउटा चलाखी पूर्वक गरिएको कलात्मक उपलब्धि हो ।”

देवकोटाको कथन यसप्रकार छ “छोटो किस्सा एउटा सानो आँखी भ्याल हो जहाँबाट एउटा सानो संसार चियाइन्छ . . . थोरैमा मीठो र भरिलो हुनु छोटो किस्साको बानी हो . . . यो जतिको समाज सुधारक र मनुष्यउपर प्रभावकारी कुरा अरु छँदै छैन कि भन्ने जस्तो लाग्छ । यसैमा सबै रस निकाल्न सकिन्छ . . . यसमा कला छ . . . यसको ढङ्ग नाटकीय हुन्छ । चट्ट जीवनलाई एक दृश्यमा हुन्छ ।”

४.२ कथाका तत्त्वहरू

कथा आख्यान साहित्यअन्तर्गतको एक स्वतन्त्र विधा भएकाले यसका आफ्नै विधागत तत्त्वहरू हुन्छन् । विभिन्न प्रकारका तत्त्वहरूको समायोजनबाट कथाले आकार ग्रहण गर्दछ । यस्ता तत्त्वहरूमध्ये कतिपय कथामा कुनै तत्त्वको बढी स्पष्टरूपमा प्रयोग र कतिपय कथामा

कुनै तत्त्वको कम प्रयोग पनि हुन सक्छ । कथाका लागि आवश्यक पर्ने तत्त्वहरूको वर्णन तल प्रस्तुत गरिन्छ ।

१. कथावस्तु

कथाको एउटा महत्त्वपूर्ण तत्त्व नै कथावस्तु हो । यसले कथाका संरचनाको सबैभन्दा स्थूल र सबल तत्त्वको बोध गराउँदछ । कथावस्तुले अन्य तत्त्व वा घटकलाई पनि प्रभाव पार्दछ । वास्तवमा कथावस्तु भन्नु नै स्वयम् कथाकारको विचार धारणा वा अनुभूतिको मूर्त अभिव्यक्ति वा प्रस्तुति हो । त्यसैले कुनै पनि कथाको मूल्य निर्धारण यसै तत्त्वले गर्दछ । कथावस्तुको अभावमा कुनै पनि कथा निर्जीव बन्दछ । कथावस्तु योजना बद्ध कार्यक्रमको अर्को नाम हो । यसको रचनातन्त्रमा प्रारम्भ, मध्य र अन्तको शृङ्खलाबद्ध अनुशासन रहेको हुन्छ । जुन चयन र क्रमाङ्कनको सिद्धान्तमा आधारित भएको हुन्छ । यस सिद्धान्तले नै कथावस्तु अनुक्रम र क्रियाव्यापार अनुक्रम बीच सम्बन्ध स्थापना गर्दछ । कथामा कलात्मक मूल्य स्थापित गर्ने संरचनात्मक युक्ति यही अनुक्रमबाट प्राप्त हुन्छ । यसकारण कथावस्तु कथाको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो भन्न सकिन्छ ।

२. कथानक

कथानक कथाको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । कथानक बिना कथाको निर्माण गर्न सकिँदैन । त्यसपछि, अनि त्यसपछि, र अब अनि त्यसपछि हुँदै चरमोत्कर्षसम्मको अविराम गतिमा तानिने तन्तुको उपयुक्त नामकरण हो कथानक कथाभिन्न निहित आख्यान तत्त्वलाई कथानक भनिन्छ ।^१ कथानक कथावस्तुको प्रस्तुतिका क्रममा देखापर्ने घटनाक्रमको योजनाबद्ध व्यवस्थापन हो । कथानक कथावस्तुको विस्तारको सन्दर्भमा आउने आकस्मिक घटनाहरूको अनुक्रमात्मक व्यवस्थापन हो । कथानक कथामा व्यक्त मानवीय कार्यव्यापारलाई बोध गराउने माध्यम हो ।^२ चरित्र र घटनाहरूको सुसङ्गठित विन्यास नै कथानक हो । यी कथाको स्थूल तत्त्वअन्तर्गत पर्दछन् । कथानकले पाठकमा जिज्ञासा र उत्कण्ठा तथा कौतूहल जन्माइदिन्छ । इतिहास, यथार्थ, रागभाव र स्वैरकल्पना कथानकका स्रोत हुन् । कथानकको विकास आदि, मध्य र अन्त्यका आधारमा हुन्छ ।^३

^१ राजेन्द्र सुवेदी, *स्नातकोत्तर नेपाली कथा*, दो.सं., (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०५७) पृ. २०-२१ ।

^२ ऋषिराज बराल, *नेपाली कथा भाग ३*, दो.सं., (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५७) , पृ. ३-४ ।

^३ देवीप्रसाद गौतम, *नेपाली कथा*, (काठमाडौं: नवीन प्रकाशन, २०५४) पृ. ५ ।

३. पात्र

कथा निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने अर्को तत्त्व पात्र वा चरित्र हो । पात्रविना कथानक अगाडि बढ्न सक्दैन । त्यसैले पात्र कथाको स्थूल तत्त्वअन्तर्गत पर्दछ । कथा मानवीय जीवनसँग असम्बन्धित भएर अड्न सक्दैन । त्यसकारण पात्रविनाको कथा कल्पना गर्न सकिन्न, तर कथामा पात्र मान्छे नै चाहिन्छ, भन्ने चाहिँ होइन, मान्छे इतर प्राणी र प्राणीइतर जड वस्तुसमेत पात्र भएर उपस्थित हुन सक्छन् ।^{जज्ञछ} पात्रहरू कथावस्तुसित सम्बद्ध विविध कथानक तथा उपकथानकलाई गति दिने माध्यम हुन् । पात्रहरूले कथाको सारतत्त्व तथा वैचारिक पक्षलाई उजागर गर्ने कार्य गर्दछन् । पात्रहरूले कथावस्तुको समग्रतालाई गति र अन्वितिमार्फत एउटा निश्चित ढाँचामा फेर्न सघाउ पुऱ्याउँछन् । वास्तवमा पात्रपात्राहरूको सम्बन्ध कार्यव्यापारमा मात्र सीमित नरहेर सिङ्गै संरचना पक्षसित रहेको हुन्छ ।^{जज्ञट} पात्र वा चरित्र विभिन्न प्रकारका हुन्छन् लिङ्गका आधारमा स्त्री र पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण त्यस्तै प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूल, स्वभावगत आधारमा स्थिर र गतिशील, सामाजिक सम्बन्धका आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र नेपथ्य अनि आवद्धताको आधारमा बद्ध र मुक्त रहेका छन् ।^{जज्ञठ}

४. परिवेश

परिवेश कथाको स्थूल तत्त्व हो । कुनै घटनाहरू घटेको वा पात्रहरूले कार्यसम्पादन गरेको स्थान, समय र वातावरण नै परिवेश हो । कथा घटनाहरूसँगै ती घटनाहरू कुन समयमा, कुन ठाउँमा घटेका हुन् र त्यस ठाउँको वरिपरिको भौगोलिक परिस्थिति के कस्तो थियो वा छ, भन्ने कुराको उपस्थापन कथाकारले समाख्यानात्मक विधिको प्रयोग गरी सोभै गर्न पनि सक्छ वा दृश्यात्मक विधिको प्रयोग गरी पात्रका माध्यमबाट पनि प्रस्तुत गर्न सक्छ ।^{जज्ञड} पात्रको चरित्र संरचनामा यसको पनि बृहत् भूमिका रहन्छ । परिवेशको रङ्ग स्थानीय किसिमको हुन्छ । समाज संस्कार र सभ्यता कथाभूमिको र पात्रको सर्म्पर्कका नेपथ्यमा निहित हुन्छ । भौतिक जगतका प्राकृतिक वातावरण जीवजन्तु, वन्य र ग्रामीण वस्तुहरू सहर र गाउँका

^{जज्ञछ} राजेन्द्र सुवेदी, ऐजन, पृ. २२ ।

^{जज्ञट} ऋषिराज बराल, ऐजन, पृ. ४ ।

^{जज्ञठ} देवीप्रसाद गौतम, ऐजन, पृ. १० ।

^{जज्ञड} देवीप्रसाद गौतम, ऐजन पृ. १४ ।

परिदृश्यहरू नदीनाला आकाश, दिशा र समष्टि प्राकृतिक वस्तुहरू देखिनु परिवेशको प्रस्तुति हो ।

५. भाषाशैली

भाषा मानवीय अनुभूति र अभिव्यक्तिको माध्यम हो । त्यसैले यो व्यक्तिको अनुभव र अनुभूति यथार्थको अभिव्यक्तिको माध्यम हुनुका साथै सामाजिक चिन्तनको प्रतीक पनि हो । भाषाकै माध्यमबाट कथावस्तुको विस्तार तथा पात्रहरूको चारित्रीकरण र तिनका कार्यव्यापारको उद्घाटन गरिन्छ । भाषा विचारको तात्कालिक यथार्थ हो । कथालाई प्रभावकारी बनाउने माध्यम भाषा र यसको प्रयोग पद्धति नै हो । भाषा साधन हो , साध्य होइन , वास्तवमा भाषा सारा संरचनागत अवयवहरूलाई जोड्ने तन्तु हो ।^{जगद} कथाको भाषा पद्यमय नभएर गद्यमय हुन्छ । यसमा तार्किक तथा सहज भाषिक रूपको प्रयोग हुन्छ । कथाको भाषा कविताको जस्तो लयात्मक र विचलन प्रधान हुँदैन । पात्रको पृष्ठभूमि र स्तरअनुसारको भाषाको प्रयोगबाट कथा प्रभावकारी बन्ने हुँदा एकै कथाका पात्रको अभिव्यक्ति पनि विशिष्ट हुन्छ । शैलीको अभिव्यक्ति कथाको समग्र प्रस्तुतिमा हुन्छ । शैली रचनाको विशिष्ट प्रकार हो । कथाको शैली कथामा प्रयोग गरिएका शब्द, पदावली, वाक्य जस्ता भाषिक एकाइको समुच्चयका रूपमा रहेको हुन्छ । कथालाई कस्ता शब्द पदावली र वाक्यका ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने कुरो शैलीको अध्ययन भित्र पर्दछ ।^{जदए}

६. द्वन्द्व

कथालाई कथा अर्थात् अन्तर्वस्तु पात्र र क्रियाकलापसँग असम्पृक्त बनाएर उपस्थित गराउने तत्त्व हो । द्वन्द्वलाई कतिपय सन्दर्भमा सङ्घर्ष पनि भनिन्छ । यो द्वन्द्व तीन प्रकारको हुन्छ । मान्छेलाई मान्छेले नै प्रदर्शन वा प्रतिपादन गर्न सक्ने मानव जगत्को द्वन्द्व, मान्छेको मान्छेकै तनाव क्रियासँगको द्वन्द्व र मान्छेको अन्तस्करणका जटिलतासँगको द्वन्द्व स्थितिशील पात्र विन्यास भएका ठाउँमा बाह्य र भौतिक किसिमको द्वन्द्व हुन्छ । त्यस्तो द्वन्द्व पहिलो किसिमको द्वन्द्व हो । अन्तर र बाह्य दुवै पक्ष गतिशील भएका मानव मानवका बीचका अन्तर

^{जगद} ऋषिराज बराल, ऐजन, पृ. ६

^{जदए} देवीप्रसाद गौतम, ऐजन पृ. १५/१६ ।

तथा बाह्य दुबै किसिमको द्वन्द्व हुन्छ । त्यस्ता पात्रमा स्थितिशीलता र गतिशीलताका दुबै प्रभाव रहेका हुन्छन् । मान्छेको आफैभित्रको अन्तस्करणसँगको मात्र द्वन्द्व हुन्छ । त्यस्तो द्वन्द्वमा नितान्त अन्तर्मुखी र गतिशील पात्रको प्रयोग भएको हुन्छ ।^{जद३}

७. दृष्टिविन्दु

कथामा दृष्टिविन्दुको सम्बन्ध कथावाचक वा कथाख्याता उभिएको ठाउँसँग रहेको छ । कथामा दृष्टिविन्दु कथावाचकको अवस्थिति वा कथा भन्ने कोण पनि हो । दृष्टिविन्दुका सन्दर्भमा विभिन्न मतमतान्तरहरू रहेका छन् । जेजस्ता तर्क वितर्कहरू रहे पनि दृष्टिविन्दु आधुनिक कथाको समालोचनाको क्षेत्रमा एउटा महत्वपूर्ण पक्ष बनिसकेको छ, यसले कथा भन्ने परिपाटीलाई नयाँ दिशा प्रदान गरेको छ । भट्ट हेर्दा दृष्टिविन्दु पात्रहरूको प्रस्तुतिसँग सम्बद्ध पक्ष जस्तो लागे पनि यो मूलतः कथा भन्ने पद्धति र तरिका हो । कथा कसरी भनिएको छ भन्दा पनि कथा कसले भन्दैछ, भन्ने कुरासँग दृष्टिविन्दु गाँसिएको छ । यस अर्थमा दृष्टिविन्दु कथाकार उभिने ठाउँ हो । प्रथम पुरुष पात्रले कथा भन्दैछ वा तृतीय पुरुषले भन्ने प्रश्नसँग दृष्टिविन्दु सम्बद्ध छ ।^{जद४} कथामा दृष्टिविन्दु दुई प्रश्नमा आधारित हुन्छ; ती हुन्- कुन पात्रलाई मुख्य केन्द्र बनाएर कथा भनिएको छ ? र कथासँग त्यसपात्रको कुन प्रकारको सम्बन्ध कायम रहेको छ ? दृष्टिविन्दु पात्र चाहे जुनसुकै पुरुषमा होस्, त्यस पात्रको मानसिक अनुहारलाई कथाकारले कुन हदसम्म चिनाउन सकेको छ, त्यसबाट नै कथामा दृष्टिविन्दुको प्रयोजन स्पष्ट हुन्छ । दृष्टिविन्दु त्यो स्थिति स्थान वा सीमा हो जसको माध्यमबाट कथाकारले आफ्नो धारण वा अनुभूति पाठकवर्गसमक्ष पुऱ्याउँदछ ।^{जद५}

८. उद्देश्य

उद्देश्यलाई कथाले देखाउन चाहेको सार तत्त्व पनि भन्ने गरिन्छ । थेम, थट, मिनिङ्ग को नेपाली रूपान्तरणको रूपमा उद्देश्यलाई लिन सकिन्छ । वास्तवमा कुनै पनि कथाले कथामार्फत भन्ने देखाउने, प्रस्तुत गर्ने जीवन-चिन्तन सारपक्ष नै कथाको उद्देश्य हो । कथाकार कथामार्फत के भन्न चाहन्छन्, कथाले के भन्न चाहन्छ, त्यो नै कथाको उद्देश्य हो । यो उद्देश्य

^{जद३} राजेन्द्र सुवेदी, ऐजन पृ. २४ ।

^{जद४} ऋषिराज बराल, ऐजन, पृ. ६ ।

^{जद५} दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली कथा भाग ४, दो.सं (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०६०), पृ. ११ ।

नै कथाको वैचारिक पक्ष हो । छोटकरीमा भन्दा कथाले छोड्ने निष्कर्ष नै कथाको सार तत्त्व हो । जसको सम्बन्ध कथाको उद्देश्यसँग गाँसिएको हुन्छ । यथार्थतः कथामा उद्देश्यको सम्बन्ध केवल कथामा मात्र सीमित नरही कथाकारको जीवन-दृष्टिसँग पनि गाँसिएको हुन्छ । कुनै पनि कथा कथाकारको जीवन दृष्टिको कलात्मक प्रस्तुति हो । त्यसैले कथामा उद्देश्य मानव जीवनको सामन्यीकरण हो जुन द्वन्द्वद्वारा प्रस्फुटित हुन्छ र जसलाई वातावरण, परिदृश्य, भाव परिमण्डल, प्रतीक र बिम्बद्वारा परिष्कृत गरिन्छ । उद्देश्य कुनै पात्रको भनाइ वा घोषणको आधारमा नभएर समग्रतामा प्रस्तुत हुने गर्दछ ।^{जदद} उद्देश्य कथामा अमूर्त रूपमा रहेको हुन्छ । उद्देश्यको निर्व्योम पाठकीय प्रभाववाट गरिन्छ । जीवनको विशिष्ट क्षण वा अवस्थाको विशिष्ट कार्य व्यापारको चित्रण नै आजका कथाको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

९. कौतूहल

कथाको आरम्भदेखि अन्तसम्म पठनरुचिलाई निरन्तर कायम राख्ने तत्त्व कौतूहल हो । कथा तन्तुको एकपछि आउने अर्को श्रृङ्खलाको फल कस्तो होला ? भन्ने उत्कट उत्सुकतालाई जन्माएर पाठकलाई तान्ने काम कौतूहलताले गर्दछ । अब के होला, अब के होला ? भन्ने भावनाले तानेको कथा जति आकर्षक र प्रभावोत्पादक हुन्छ, त्यति अब आउने घटनाको परिणाम यही नै होला भन्ने अठोट पहिले नै गर्न सकिने कथा आकर्षक हुन सक्दैन , जिज्ञासु भाव मानव मात्रको स्वभाविक गुण हो । यस भावनालाई निरन्तरता प्रदान गर्दै कथालाई अधि बढाउने तत्त्वको नाम नै कौतूहलता हो । यस तत्त्वले कथाको आरम्भदेखि चरमोत्कर्ष अवस्थासम्मलाई नियमन गरेको हुन्छ । पात्रको मनोद्वन्द्व र त्यसका जटिलतालाई विस्तारै उद्घाटन गर्दै तर सपाट नग्न र गतिहीन हुनवाट जोगाउँदै पाठकको जिज्ञासु भावलाई कथान्तसम्म लैजान सक्नु कौतूहल तत्त्वको काम हो ।^{जदद}

१० विचार

विचारको शून्यतामा कथाले जीवन पाउन सक्दैन । यसलाई कतिपय ठाउँमा उद्देश्य जीवनदर्शन, दृष्टिविन्दु, कथा अन्तर्वस्तु आदि संज्ञावाट सम्बोधन गरिन्छ । कथा कतै कथाकारले राखेका उद्देश्यअनुसार आफ्नै व्यक्तित्व प्रदर्शन गर्ने कार्यमा केन्द्रित रहन्छ भने कतै वैचारिकता

^{जदद} ऋषिराज बराल, ऐजन पृ. ५ ।

^{जदद} राजेन्द्र सुवेदी, ऐजन पृ. २७ ।

प्रदर्शन गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित रहन्छ । जीवनका व्यापकतम सम्बेदनाका आधारभूत तत्त्वहरू नै कथामा विचारका संवाहक तत्त्व भएर आएका हुन्छन् । संवेगजन्य वैचारिक प्रतिपादनकले शिल्पगत चमत्कारका अभावमै पनि जीवन सापेक्ष चिन्तन, युगीन मूल्यको पहिचान, पादर्शी र इमान्दारीतापूर्ण दृष्टिकोण कथाको दृष्टिविन्दु बनेर आएको हुन्छ । अर्थात् सङ्गति र विसङ्गतिको निराकरण वा स्थापनाको विभिन्न लेखकले आफ्नै हिसाबले निकर्षमा स्थापना गर्न खोजेको दृष्टिकोण नै कथाको विचार पक्ष हो । अँ यो विचार अर्थात् जीवनदर्शन कथाको अभावमा पनि प्रतिपादन त हुन सक्छ तर विचारका अभावमा कथा जन्मिन सक्दैन ।

४.३ कथाको वर्गीकरण

कथाको वर्गीकरण दुई आधारबाट गर्न सकिन्छ १. रुचिक्षेत्र र २ रीतिक्षेत्र यिनै दुईलाई आधार मानेर कथाको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

१) रुचिक्षेत्र

रुचिक्षेत्र भनेको विषयगत क्षेत्र हो । यस आधारबाट कथाको वर्गीकरण निम्नप्रकारले गर्न सकिन्छ -

क) सामाजिक कथा

ख) मनोवैज्ञानिक कथा

ग) प्रगतिवादी कथा

घ) अस्तित्ववादी कथा जस्ता प्रकारका कथाको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ जस्तो, ऐतिहासिक, पौराणिक, धार्मिक आदि ।

२) रीतिक्षेत्र

रीतिक्षेत्र भनेको प्रस्तुतिको ढाँचा हो । यस आधारमा कथाको वर्गीकरण गर्दा कथामा प्रयुक्त रीति वा प्रणालीलाई ध्यानमा राखिन्छ । एउटै विषयको कथालाई पनि विभिन्न रीति वा प्रणालीमा लेख्न सकिन्छ । यस आधारबाट कथाको वर्गीकरण निम्न तरिकाले गर्न सकिन्छ -

क) यथार्थवादी कथा

ख) स्वच्छन्दतावादी कथा

यी बाहेक पनि विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्ने रीति वा ढाँचाका आधारमा कथाको वर्गीकरण यसरी गर्न सकिन्छ -

- क) घटनाप्रधान
- ख) चरित्रचित्रण प्रधान
- ग) विचारप्रधान
- घ) प्रयोगप्रधान ^{जदट}

कथालाई अर्को तरिकाबाट पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । विषयवस्तुका आधारमा कथालाई ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आदर्शपरक, समस्याप्रधान, नीतिवादी, मनोवैज्ञानिक, राजनैतिक, रहस्यवादी लोककथात्मक जस्ता भेदमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । कथा तत्वका आधारमा पनि कथाको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ जसमा कथावस्तु, पात्र, वातावरण आदिको प्रधानताका आधारमा कथालाई घटनाप्रधान, चरित्रचित्रण प्रधान, वातावरणप्रधान आञ्चलिक तथा स्थानीय रङ्गका कथाका रूपमा पनि वर्गीकृत गर्न सकिन्छ । कथामा रहेको स्वर वा प्रवृत्तिका आधारमा कथालाई यथार्थवादी, प्रगतिवादी, अतियथार्थवादी, स्वच्छन्दतावादी, अस्तित्ववादी, विसङ्गतिवादी, प्रयोगवादी प्रकृतवादी आदि वर्गमा विभक्त गर्न सकिन्छ । कथामा वर्णन गरिएको विषयवस्तुको स्रोतको आधारमा कथालाई ऐतिहासिक, यथार्थपरक, भावनात्मक र स्वैरकल्पनात्मक गरी चार प्रकारमा वर्गीकृत गरिन्छ । ^{जदठ}

४.४ कथाको अन्य विधासँग सम्बन्ध

कथा साहित्यको महत्त्वपूर्ण विधा हो । कथा गद्यमा लेखिन्छ कथाको आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व हुँदा-हुँदै पनि कथाको सम्बन्ध अन्य विधासँग रहेको जसलाई तल प्रस्तुत गरिन्छ ।

४.४.१ उपन्याससँग कथाको सम्बन्ध

गद्यमा रचित आख्यानमात्मक प्रबन्ध विधाका दृष्टिले कथाको सादृश्य सबैभन्दा पहिले उपन्याससँग देखिन आउँछ । कथा र उपन्यास विभिन्न कारणले गर्दा एकै देखिए तापनि मूल्यका दृष्टिले समान भए पनि स्वरूपमा भिन्नता नै स्पष्ट देखिन्छ । उपकरणहरूको गुम्फन र उद्देश्यको स्थापना उपन्यासको सापेक्षतामा कथामा सीमित हुन्छ । कथा सीमित उद्देश्यलाई लिएर अधि बढेको हुन्छ । उपन्यास विस्तारै अधि बढेको हुन्छ । पात्रको सीमितता, मनोजगतको

^{जदट} दयाराम श्रेष्ठ ऐजन, पृ. १४-१६ ।

^{जदठ} देवीप्रसाद गौतम, ऐजन पृ. ४-५ ।

सङ्घर्षशीलता आयतनको लघु प्रस्तुति र मानसिक जटिलताको समेत प्रदर्शन गरिएको हुन्छ । कथा सीधा अपेक्षित दिशातिर मात्र लक्षित हुन्छ, भने उपन्यास जीवनका विविधकोण र सूक्ष्म एवम् सहायक दिशातिर पनि अभिमुख भएर बढ्ने स्थिति देखिन्छ । त्यसकारण सीमित आकृति , जीवनको सानो परिधि, कालावधिको तत्क्षणिकता, द्वन्द्व, समस्या उत्पादनको एकै परिवेश कथामा प्रेय भइदिनाले उपन्यासबाट कथाको अस्तित्व छुट्टिएको हो । जदड

४.४.२ कथा र नाटक

मौलिक वैषम्य हुँदाहुँदै पनि कथा र नाटकमा गद्यात्मक प्रस्तुति र आख्यानात्मक तन्तुको गतिशीलतालाई निरूपण गर्दा समानताका धेरै बुँदाहरू भेटिन्छन् । उद्देश्य र विचार विन्यासका क्रमले पनि धेरै साम्य देखिन्छन् । कथामा स्वगतकथनद्वारा आत्मविश्लेषण गर्न मिल्ने ठाउँहरू धेरै हुन्छन् । तर नाटकमा यसको सम्भावना रहँदैन । संवादात्मक अभिव्यक्ति नाटकको मौलिक तत्त्व भएकोले आत्मविश्लेषणका सबै पक्षहरू संवाद र अभिनयका माध्यमले प्रदर्शन गर्नुपर्ने हुन्छ । नाटक क्रियाप्रधान भएकोले सम्पूर्ण स्थितिलाई कार्यका रूपमा प्रदर्शन गर्न मिल्छ, तर कथा कथन प्रधान भएकोले एकालाप यदाकदामात्र संवादात्मक कथानकका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । कथा मनोऽभिनयात्मक प्रस्तुति हो भने नाटक मञ्चाभिनयात्मक प्रस्तुति हो । यस कारण कथाका तुलनामा नाटक बढी यान्त्रिक विधा हो । नाटक र कथामा हुने मुलभूत भिन्नता अभिनयात्मक पक्ष र पाठ्य प्रवृत्ति नै हो । त्यस कारण दुवै विधा नितान्त भिन्न र आफ्ना आफ्ना पहिचान बोकेका अलगअलग विधा हुन् । जदड

४.४.३ निबन्धसँग कथाको सम्बन्ध

कथा र निबन्ध दुवै गद्यसाहित्यका कलात्मक विधा हुन् । दुवैमा समस्या र घटना समान रहन्छन् । आकारका दृष्टिले पनि दुवै विधाहरू छोट्टा हुन्छन् । यति समानता हुँदाहुँदै पनि कथा र निबन्धमा असमानता पनि रहेको छ । निबन्ध मूलतः व्यक्तित्व प्रधान विधा हो भने कथा वस्तुतत्त्व प्रधान विधा हो । निबन्ध भावात्मक संवेगको आत्मप्रतिपादन गर्ने विधा हो भने कथा चरित्र वस्तु घटना र चरम अवस्थाका क्षणहरू प्रस्तुत गर्ने बाह्य तत्त्व प्रतिपादनको विधा हो । निबन्धमा वस्तुसँग लेखक स्वयम् तरलित भएर पग्लिन्छ, भने कथामा लेखक ठोस रूपमा

जदड पूर्ववत् ।

जदड पूर्ववत् ।

अलगगै रहेर समस्या र त्यस बारेका द्वन्द्वको, वस्तु र त्यसबाट प्रतिपादन हुने प्रतिफलको समेत अनुवीक्षण गर्दछ । त्यसकारण निबन्ध स्रष्टाको अनुनयीकृत अवस्थाको सिर्जना हो भनी कथा स्रष्टाको अवस्था जन्य असम्पृता र तटस्थ अवलोकनको ठोस दिशा देखाउने सचेत र सर्तक विधा हो ।^{ज्ञघण}

४.४.४ कवितासँग कथाको सम्बन्ध

गद्यमा वा पद्यमा लेखिएका कविताहरूमा भावको प्रधानता भए पनि त्यहाँ कथात्मकता अवश्य रहन्छ । कविताको मध्यस्वरूप र बृहत्स्वरूप चाहिँ कथाविना विस्तार र पूर्ण हुन सक्दैन । काव्यमा देखिने कथातत्त्वलाई कथा विधाले आफ्नै निजत्व भै उभ्याएको छ । कतिपय कथामा कथात्मक तत्त्वको बाहुलता रहँदा रहँदै पनि भावको प्रशस्त उपस्थिति पाइन्छ । त्यसकारण कवितासँग कथाको सम्बन्ध छ । कुनै कुनै लघुकथालाई अनुभूति वा भावको प्रधानता दिएर लेख्ने हो भने गद्यात्मक कविता बन्न सक्दछन् । त्यसकारण कथाले भाषाको सशक्तता र अभिव्यक्ति क्षमता कविताबाट प्राप्त गर्नु भन्न सकिन्छ । कथाको भाषालाई आलङ्कारिक रूप दिने प्रक्रिया कथाकारले कविताबाट नै लिएका हुन । त्यसकारण कवितासँग कथाको राम्रो सम्बन्ध छ भन्न सकिन्छ ।^{ज्ञघञ}

४.५ कथाको इतिहास

वि.सं १८२४ बाट प्रारम्भ भएको नेपाली कथाले हालसम्म सयौं वर्ष पार गरी अहिलेको अवस्थामा आएको छ । पूर्वीय साहित्यबाट अनुवाद गरेर कथा लेख्ने परम्परा मौलिकतामा परिणत भएको छ । हुँदा हुँदै अहिले नयाँ नयाँ प्रविधिबाट कथा लेख्ने प्रवृत्ति बढिरहेको छ । यसरी मौखिक परम्परा, अनुवाद रूपान्तरण र मौलिक कथालेखन नेपाली कथाले प्राप्त गरिसकेको छ । नेपाली कथाको इतिहासलाई प्राथमिक, माध्यमिक, आधुनिक काल गरी यसरी देखाउन सकिन्छ ।

४.५.१ प्राथमिक काल

नेपाली कथाको प्राथमिककाल १८२४ वि.सं. बाट प्रारम्भ हुन्छ । वि.सं १८२७ बाट सुरु भएको कथाको प्राथमिककाल वि.सं १९५७ सम्म अर्थात् गोरखापत्रको प्रकाशन पूर्वका १३०

^{ज्ञघण} राजेन्द्र सुवेदी, ऐजन, पृ. १८-१९ ।

^{ज्ञघञ} पूर्ववत् ।

वर्षसम्म फैलिएको छ । यस समयमा महाभारत, रामायण, हितोपदेश, स्वस्थानी, श्रीमद्भागवत र विभिन्न पुराणहरूका साथै सिंहासन बत्तिसी बेताल पच्चीसी, बहत्तर सुगाको कथा जस्ता कथा आख्यानहरूले नेपाली विद्वान्हरूलाई ठूलो प्रभाव पारेको पाइन्छ । खास गरेर शक्तिबल्लभ अर्ज्यालले सं १८२७ मा नेपालीमा अनुवाद गरेको महाभारत विराटपर्वबाट नै नेपाली कथाको प्रारम्भ भएको थियो । यस समयमा विशेष गरेर धर्मलाई केन्द्रविन्दु बनाएर लेखकहरूले पाठकवर्गको आस्थालाई सुदृढ तुल्याउन खोजेको हुँदा राम र कृष्णको भक्तिमा आधारित गद्याख्यानहरू नेपाली रूपान्तरित हुनुलाई बढी प्राथमिकता दिइएको थियो । अतिभावुकता, मानवेतर शक्तिको उपस्थापन, आदर्श र नीति उपदेशप्रति मोह रहस्य र अलौकिक शक्तिको आग्रह, भाग्यवादको सर्वोपरिता जस्ता प्रवृत्ति यस कालमा मुख्य परिचायक हुन् ।^{जघद}

४.५.२. माध्यमिक काल

वि.सं १९५८ अर्थात् गोरखापत्र को प्रकाशनबाट नेपाली कथाको माध्यमिक काल प्रारम्भ हुन्छ र यो १९९० वि.सं. सम्म फैलिन्छ । वि.सं १९५८ देखि प्रकाशित हुन थालेको गोरखापत्र मा प्रकाशित भएका कथाहरूबाटै यस माध्यमिक कालको स्वरूप निर्माण भएको हो । यस समयका कथाहरूमा आकारगत आयाम प्रायः निश्चित भए पनि यसप्रति कथाकारहरू त्यति धेरै सचेत भएनन् । लामा कथाहरू पनि लेखिए जसमा घटनाको बाहुल्य रहनुका साथै कथानक योजना त्यति सबल हुन सकेनन्, तर परम्परागत अनुस्यूति कथा शैलीप्रति भने कथाकारहरूको रुचि घट्न गयो र मानव पात्रलाई प्राथमिकता दिइयो । यस चरणमा गद्यमा पद्यायांश मिश्रण गर्ने लोभलाई कथाकारहरूले छाड्दै जान थाले । तापनि भावकुतालाई च्यापी नै राखे । यस समयमा सामाजिक चिन्तनतर्फ पनि कथाकारहरू अग्रसर भए ।^{जघघ} यो काल कथालेखनका दृष्टिले मौलिक कथालेखनको काल हो । मौलिक लेखनको प्रयासका साथ साथै कथामा सामाजिकताको प्रवेशका दृष्टिले पनि यो अवधि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।^{जघद} नेपाल बाहिरबाट

^{जघद} दयाराम श्रेष्ठ ऐजन्, पृ. २०-२१ ।

^{जघघ} दयाराम श्रेष्ठ ऐजन्, पृ. २२ ।

^{जघद} दयाराम श्रेष्ठ ऐजन्, पृ. ८ ।

पकाशित माधवी (१९६५), गोर्खाली (१९७२), चन्द्रिका (१९७४), राजभक्ति (१९८३) का साथै
देहरादूनको गोर्खासंसार (१९८३) जस्ता पत्रिकाले यो चरणलाई निकै सघाएका छन्।^{जघछ}

४.५.३ आधुनिक काल

नेपाली कथामा आधुनिक काल १९९१ वि.सं. को शारदा पत्रिकाको प्रकाशन पछि प्रारम्भ हुन्छ । वि.सं १८२७ को महाभारत विराटपर्वदेखि १९९० सम्मको समयमा नेपाली आख्यानका क्षेत्रमा देखापरेका विभिन्न प्रवृत्ति र विशेषताहरूले नेपाली कथाको आख्यानका क्षेत्रमा पृष्ठभूमिका रूपमा काम गरेका छन् । शारदा पत्रिकाको उदयको एक वर्षपछि प्रकाशित गुरुप्रसाद मैनालीको नासो कथाबाट आधुनिक नेपाली कथाको प्रारम्भ भएको हो । यो कथाले नै यथार्थवाद निम्त्याएको छ । यस समयका कथामा विशुद्ध गद्यरूपमा र वस्तुपरकताको थालनी, अतिमानवीय तत्त्वको बहिष्कार, बौद्धिक जागरणको सूत्रपात, संरचनात्मक परिपुष्टता जस्ता प्रवृत्तिहरू देख्न पाइन्छ । नेपाली कथाको आधुनिक काललाई दुईवटा उपचरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ, पूर्वाद्ध १९९२ देखि २०२० सम्म र २०२१ देखि हालसम्म उत्तरार्द्ध लक्ष्मण राजवंशी नेपाली कथाको आधुनिककालको उत्तरार्द्ध चरणका एक सफल कथाकार हुन् ।

कथाकार लक्ष्मण राजवंशीद्वारा लेखिएका कथा र त्यसको प्रकाशनको माध्यमलाई तलको तालिकालाद्वारा देखाउन सकिन्छ -

क्र.सं.	शीर्षक	मिति	सङ्ग्रहित कृति
१	च्यातिएको डायरीबाट	२०३६ वैशाख २	तिम्रो कपाल मेरो निधार
२	नारानको बिहा	२०३६ भदौ २१	तिम्रो कपाल मेरो निधार
३	परेलामा लुकेकी उनी	२०३६ कार्तिक २६	तिम्रो कपाल मेरो निधार
४	तँ सुब्बा ज्योतिमानको पनाति	२०३६ मार्ग १	तिम्रो कपाल मेरो निधार
५	मेरोजस्तो कपाल तिम्रोजस्तो निधार	२०३६ मार्ग १९	तिम्रो कपाल मेरो निधार
६	फैसला	२०३६ चैत्र ३	तिम्रो कपाल मेरो निधार
७	स्वयंवर	२०३६ चैत्र १३	तिम्रो कपाल मेरो निधार
८	जेठी बुहारी	२०३६ चैत्र २५	तिम्रो कपाल मेरो निधार
९	पकलीहवाको गर्मी	२०३६ चैत्र २६	तिम्रो कपाल मेरो निधार
१०	पूर्णमाको पाटी	२०३७ वैशाख ६	तिम्रो कपाल मेरो निधार

लक्ष्मण राजवंशीले नेपाली साहित्यको कथा विधामा मात्र कलम नचलाएर निबन्ध विधामा पनि कलम चलाएका छन् । राजवंशीका दुईवटा निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन् । उक्त निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्कलित निबन्ध शीर्षकलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ ।

क्र.सं.	शीर्षक	प्रकाशनको माध्यम	मिति
ज्ञा	धन्य छ शाह जी	युगसंवाद	२०४५ जेठ ५
द्दा	शैक्षिक स्वयत्तता र राजनैतिक दबाव	युगसंवाद	२०४५ असार २३
घा	तलव वृद्धि र बजार	युगसंवाद	२०४५ भाद्र २३
द्दा	भिँगटी छानाका बासिन्दाहरू	युगसंवाद	२०४५ कार्तिक
छा	हाम्रो राष्ट्रियता खतरामा	युगसंवाद	२०४५ मंसिर ९
टा	पाकिस्तानी प्रजातन्त्र तरबारको धार माथि	युगसंवाद	२०४५ मंसिर १६
ठा	श्री सुवाष घिसिङ्ग हिज मास्टर्स भ्वाइस	युगसंवाद	२०४५ मंसिर
डा	पगडी है हिन्दुस्तानी खोपडी इङ्लिस्तानी	युगसंवाद	२०४५ पुस
ढा	समस्याको जरो कहाँ छ ?	युगसंवाद	२०४५ पुस
ज्ञण	बधाई छ नेपालको श्री गोर्वाचोभलाई	युगसंवाद	२०४५ पुस
ज्ञज्ञ	यो विज्ञापन होइन खुसीको खबर	युगसंवाद	२०४५ माघ
ज्ञद्दा	जय देश जय गाली	युगसंवाद	२०४५ माघ
ज्ञघ	हनेकरलाई हाम्रो पनि बधाई छ	युगसंवाद	२०४५ माघ
ज्ञद्ध	क्यान्सर अजय छैन	युगसंवाद	२०४५ फागुन
ज्ञछ	चुनावी मैदानमा 'तेस्रो विन्दु'	न्वरस	२०४५ फागुन
ज्ञटा	'एउटै डुङ्गाका यात्री' गिरिजा बाबु	युगसंवाद	२०४५ फागुन
ज्ञठा	महाशिवरात्री	युगसंवाद	२०४५ कार्तिक
ज्ञड	अग्नि परीक्षाको साँधमा नेपाल भारत सम्बन्ध	युगसंवाद	२०४५ चैत्र
ज्ञढा	मूछ निचे नही होंगे	देशान्तर	२०४५ चैत्र
दृण	अव के होला	युगसंवाद	२०४५ भाद्र
दृज्ञा	मह काट्नेले औँला चाट्छ	युगसंवाद	२०४५
दृद्दा	मध्यस्थताको खाँचो	न्वरस	२०४६ वैशाख
दृघा	अझै केही छ कि ?	युगसंवाद	२०४६ वैशाख

द्व	अब भुटनाको पालो	युगसंवाद	२०४५ जेठ
द्व	राजनैतिक परिचालन र आजको सन्दर्भमा	युगसंवाद	२०४५ जेठ
द्व	नयाँ र पुराना वर्षहरूलाई स्वागत र बिदाइ	युगसंवाद	२०४६
द्व	भू.पू माननीय र भत्ता	युगसंवाद	२०४६
द्व	नेल्सन मन्डेलालाई पत्र	—	प्रतिबिम्ब
द्व	परीक्षणका घडी	—	प्रतिबिम्ब
घ	सहअस्तित्व मानव र प्रकृतिबीच	—	प्रतिबिम्ब
घ	अवका हाम्रो चिनारी	—	प्रतिबिम्ब
घ	एउटा प्रश्न भुण्डिएर मर्ने कि फाल हाली मर्ने ?	—	प्रतिबिम्ब
घ	नेपाल राष्ट्रलाई मैले यसरी चिनाएँ	—	प्रतिबिम्ब
घ	खै मेरो देश ?	—	प्रतिबिम्ब

गुञ्जन निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्कलित निबन्धहरू

क्र.सं.	शीर्षक	मिति	प्रकाशनको माध्यम
१	आँखा	२०६२ माघ १०	गुञ्जन
२	म	२०६३ भाद्र २६	गुञ्जन
३	झात्रा	२०६३ भाद्र २९	गुञ्जन
४	युगको साक्षी म	२०६३ असोज १	गुञ्जन
५	राजनीति	२०६३ असोज ८	गुञ्जन
६	निबन्ध	-	गुञ्जन
७	शब्द	-	गुञ्जन
८	जीवनको उद्देश्य	-	गुञ्जन
९	कुर्सी महात्म्य	-	गुञ्जन
१०	राष्ट्रको पहिचान	-	गुञ्जन
११	नागरिक	-	गुञ्जन
१२	भ्रम	-	गुञ्जन
१३	लाज	-	गुञ्जन

१४	इज्जत	-	गुञ्जन
१५	खेल	-	गुञ्जन
१६	जुवा	-	गुञ्जन
१७	शिक्षा	-	गुञ्जन
१८	बैँशको महिमा	-	गुञ्जन
१९	एउटा घर	-	गुञ्जन
२०	कैदी र कैदखाना	-	गुञ्जन
२१	देउता र मानिस	-	गुञ्जन
२२	देउताका कुरा	-	गुञ्जन
२३	दुई यात्रु	-	गुञ्जन
२४	परिवर्तन	-	गुञ्जन
२५	मानव र मान्छे	-	गुञ्जन

कथाकार लक्ष्मण राजवंशीद्वारा लेखिएको 'मेरो कपाल तिम्रो निधार' कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरूको विश्लेषण -

क्र.सं.	शीर्षक	पत्र		परिवेश	दृष्टिविन्दु	उद्देश्य
		स्त्री	पुरुष			
१	च्यातिएको डायरीबाट	राजकी साथी राजकी आमा	राज जेलको पाले	जेलको परिवेश जेलमा मानिस भेट्न आउने बस्ने जेल वरिपरिको स्थान	तृतीय	परिवारको सहयोग र समझदारीमा प्रेम अगाडि बढ्छ । यदि परिवारले त्यो प्रेम स्वीकार नगरेमा त्यसले नराम्रो परिणाम नित्याउँछ । जीन्दीगीलाई अगाडि बढाउन प्रेम गर्नुपर्छ, एकलै जीवन चलाउन गाह्रो पर्छ । त्यसका लागि एक असल साथीको आवश्यकता पर्दछ । असल साथीको अभावमा मानिसको जीवन खुसी हुँदैन ।
२	नारानको बिहा	मास्के मिस, कमला, किसमा याचा, लमी	नारान, पूर्णमान	सहरिया	तृतीय	लमिको अभावमा विवाह गर्ने गाह्रो पर्छ । विवाह गर्न पाए पनि दुलहीले धेरै कुरा माग गर्ने गर्छन् । उनीहरूका माग र विभिन्न शर्त पूरा गर्न समस्या पर्छ । १०८ जनाको विवाह गराई दिएमा स्वर्ग

						गइन्छ भन्ने परम्परावादी धारणा यस कथामा छ । विवाहपछि मानिस पहिलाको जस्तो स्वतन्त्र हुँदैन । उसलाई विभिन्न समस्याले सताउँछन्” प्रेम बनावटी होइन स्वच्छ हुनुपर्छ ।
३	परेलामा लुकेकी उनी	एउटी नारी	ः	मधेशको सदरमुकाम भद्रपुर त्यहाँको एउटा लजको एउटा कोठाको परिवेश	प्रथम	यदि कुनै मानिसले कसैलाई हृदयदेखि नै प्रेम गरेको भने मर्ने बेलामा पनि उसलाई साथमै देख्न चाहन्छ । उसकी प्रेमिकालाई नदेखेसम्म उसको अन्तिम सास पनि जाँदैन र आफ्नी प्रेमिकालाई आफूमा लुकाएर उसले संसारबाट विदा लिन्छ । तन्नामा देखिएका सुन्दर आकृतिले मानिसलाई सताउँछ र उसैको यादमा मानिसले आफ्नो जीवनलाई अगाडि बढाउँछ । अन्तमा उसलाई आफ्नो परेलामा लुकाएर संसारबाट विदा लिन्छ ।
४	तँ सुब्बा ज्योतिमानको पनाति	हजुर आमा, म पात्रकी आमा	म (बालक), सुब्बा ज्योतिमान, म पात्रको बुवा	सहरिया	तृतीय	ठूलो घरानका भए पनि सानो बालबालिका बढमास हुन्छन् । उनीहरूलाई सम्झाएर आफ्नो काबुमा ल्याउनुपर्छ जस्तो सुकै ठूलो र सम्पन्न परिवारमा पनि पारिवारिक कलह हुन्छ जसको कारण परिवार नै दुःखद अवस्थामा पुग्छ । महिला आफ्नो घरको इज्जतका लागि माइतीका अगाडि हात पसारन पछि पर्दैनन । आफ्नो कुलको इज्जतका लागि परिवारका सबै सदस्य लाग्नुपर्छ । ठूला कुलका मानिसहरू बाहिर हेर्दा जस्ता भए पनि भित्र खोक्रा हुन्छन् ।
५	मेरो जस्तो कपाल तिम्रो जस्तो निधार	म पात्रकी आमा म पात्रकी भाउजू	ः	सहरिया	प्रथम	जस्तो सुकै भए पनि साँचो प्रेम टुट्दैन जसले जस्ता सुकै प्रलोभन देखाए पनि परिवारले अन्तै विवाह गरिदिने भने पनि यदि केटाकेटी एक अर्कालाई प्रेम गर्छन् भने त्यो नै ठूलो हुन्छ । प्रेममा धनी गरिब, राम्रो नराम्रो, शिक्षित अशिक्षित

						केही पनि हेरिँदैन साँचो प्रेम आत्मैवाट गरिन्छ । त्यसलाई मूर्तरूप दिन केटाकेटी आफ्ना बुबा आमासँग जान पनि पछि पर्दैनन् ।
६	फैसला	हर्केकी आमा	हर्के, शर्मा, प्रधानाध्यापक, शिक्षक हरू	सहरको एउटा आवाशीय स्कुलको अफिसको	प्रथम	कुनै मानिसले कुनै कार्य कुनै कारण विना गर्दैन त्यहाँ कार्यकारण सम्बन्ध अवश्य हुन्छ । यस कथामा पनि हर्के र शर्माले चोर्नुका पछाडि कुनै कारण अवश्य लुकेको छ । त्यो कारण खोतलेर सत्य तथ्य बुझेर सजायको फैसला गर्नुपर्नेमा शिक्षकले विद्यार्थीको मानसिकता नबुझिकन उसलाई स्कुल निकालाको दण्ड सजाय दिनु उचित होइन। प्रधानाध्यापक जस्तो बुझेर कुनै कुराको निर्णय लिनुपर्छ । विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको मानसिकता बुझेर मात्र दण्डको फैसला गर्नुपर्छ । नत्र त्यसले समस्याको समाधान होइन उल्टै अर्को समस्या सिर्जना गर्न सक्छ । त्यसकारण विद्यार्थीको मानसिकता अनुसार शिक्षकले सजाय गर्नुपर्छ ।
७	स्वयंवर	सुषमा	रोहित	विवाह मण्डप र दुलहीको घर	तृतीय	विवाह यस्तो कुरा हो जो विचारको मेलमा मात्र हुन सक्छ । विचारको मेल विना भएको विवाह केवल विवाहका नामबाट मात्र चिनिन्छ । त्यसमा विश्वास आत्मियता अपनत्व केही पनि हुँदैन । यस कथामा पनि सुषमाले रोहितसँग विवाह गर्न खोज्छे, रोहितलाई प्रेम गर्छे आफ्नो मानिस ठान्छे तर रोहित उसलाई धोका दिन्छ, विश्वासघात गर्छ । अन्त्यमा सुषमाले अर्कोसँग विवाह गरे पनि मन भने रोहित सँग नै हुन्छ । एकजनाले चाहेर मात्रै विवाह हुन सक्दैन दुबैको समान इच्छा र चाहना भएमा मात्र

						विवाह हुन सक्छ ।
८	जेठी बुहारी	शर्मिष्ठा , जेठी बुहारी	शर्मिष्ठा की छोरी, तारणी साहू	सहरिया	प्रथम	बाल विवाहको बारेमा जानकारी गराउनु यस कथाको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । पहिला पहिला यती सानैमा विवाह गराइ दिन्थे कि श्रीमतीले श्रीमानसँग कस्तो व्यवहार गर्ने भन्ने पनि थाहा हुन्नथ्यो । श्रीमानले गरेका गल्तीलाई सासुसँग भने र एक आपसमा बाभाबाभक्त गर्ने गर्दथे । यति मात्रै नभएर नेवारी सरसामानको जानकारी यस कथाबाट पाउन सकिन्छ । ठूला घरानका नेवारहरूले विवाहमा कस्तो समानको प्रयोग गर्छन् । त्यसको विश्लेषण यस कथामा पाउन सकिन्छ ।
९	पकलीहव को गर्मी	जुहारी, बूढी आइमाई	जमान सिंह, खलौंसी	ग्रामीण	प्रथम	गरिवीको पीडाले मानिस आफ्नो घरपरिवार छोडेर हिड्न बाध्य हुन्छ । आफ्नो आर्थिक अवस्था सुधार्न विभिन्न काम गरे तापनि अन्ततोगत्वा उसले स्थायी आमदानीको बाटो खोज्छ र केही गर्नपट्टि लाग्छ । प्रहरीजस्तो जनताको सेवाका लागि खटिएका उच्च पदस्त अधिकारीको व्यवहारको चित्रण यसमा गरिएको छ । गरिब भनेपछि सानादेखि ठूलासम्मका मानिसले हेप्दछन् । वास्तविकता नबुझिकन मानिसले हल्लाकै भरमा विभिन्न क्रियाकलाप गर्छन् जसको कारण अर्को मानिस पीडामा परिरहेको हुन्छ ।
१०	पूर्णमाको पाटी	पूर्णमा	किरण	ग्रामीण	प्रथम	यस कथामा जसरी पाटीका भित्ताहरूमा ज्वाल परेको छ र अन्तमा पाटी भत्किएको छ । त्यसैगरी पूर्णिमाका इच्छाहरू पनि पूरा भएका छैनन् । किरणसँगको पूर्णिमाको सम्बन्ध भत्किनाले दुबैको जीवन त्यही पाटी जस्तै गरेर भत्किएको छ । विवाह

						गरेपछि पनि सच्चा प्रेम गर्नेहरू प्रेमप्रति आकर्षित हुन्छन् । प्रेमकै लागि तड्पिन्छन् अन्तमा जीवन नै त्यसैमा समर्पण गर्दछन् ।
--	--	--	--	--	--	---

४.५.४ 'तिम्रो कपाल मेरो निधार' शीर्षक सङ्ग्रहको कथाको संक्षिप्त विश्लेषणात्मक अध्ययन

१. च्यातिएको डायरीबाट

यस कथामा राजलाई पढ्नुपर्छ भन्ने कुरा गर्दै राजकी साथीले सम्झाउँदादेखि कथावस्तुको प्रारम्भ भएको छ । जुन कुरा राजले सम्झिएको हो । राज विगतका कुराले आत्तिन्छ, तर्सिन्छ, त्यसकारण उसलाई विगततर्फ फर्केर हेर्न पनि मन लागेको छैन । राजले आफ्नी प्रेमिकासँग कुनै कुरा पनि लुकाउन सक्दैन । उसले सबै कुरा उनका अगाडि भन्छ । आफ्नो घरपरिवारको इच्छा विपरीत उसले प्रेम गरेको कारण, आफ्नो आमाको आशा पूरा गर्न सकेको छैन । उस्तै साथीहरूको भेटको कारण उसका पहिलेका घाउहरू फेरि बल्किन्छन् र ऊ मुस्किलले दिन काटिरहेको हुन्छ । जेल परेको राजलाई भेट्न उसकी साथी आउँछे भेटेर जान्छे । उसलाई विवाहको निम्तो पनि दिन्छे तर राज उसको विवाहमा जान पाउँदैन । दुई दशकपछि अकस्मात उनीहरूको भेट हुन्छ । उसले राजलाई आफ्नो श्रीमान्सँग भेट गराउन चाहन्छे तर राज जाँदैन राजले अब बल्ल सहाराको महशुस गर्छ । अब राजमा एउटै मात्र इच्छा छ जुन उसलाई साथ दिने एउटा असल साथीको खोजी ।

यस कथामा कथानकको पनि सफल तरिकाले प्रयोग गरिएको छ । स्मरणको माध्यमबाट कथाको प्रारम्भ भएको छ । राजमाथि कस्ता घटना घटेका थिए राज किन के घटनाले तर्सिन्थ्यो ? किन उसलाई यस्ता घटना परेका थिए ? राज र उसकी साथी कहाँ भेट हुन्छन् कसरी छुट्टिन्छन् ? राज कसरी पराजित भयो ? राज किन तर्सिन्छ ? राजलाई भेट्न को आएको थियो ? राज के कारणले जेल पयो ? किन राज उसकी साथीको घरमा गएन जस्ता जिज्ञासाहरू पाठकको मनमा उब्जिन्छन् । यसप्रकार कथानकको गति अगाडि बढिरहेको छ ।

राज यस कथाको केन्द्रीय पात्र हो । राजको सेरोफेरोमा कथावस्तु अगाडि बढेको छ । यस कथामा राजमात्र नभएर अन्य पात्रहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । राजकी साथी, राजकी आमा, जेलको पाले, राजकी साथीको दाइ, श्रीमान् जस्ता पात्रहरू यस कथामा प्रयोग गरिएको छ । यस प्रकार यस कथामा मुख्य पात्र र सहायक पात्रको प्रयोगले कथा रोचक बनेको छ ।

कथाको क्रम त्यति नमिले पनि यस कथामा भाषाशैली भने सरल नै छ । ठाउँ-ठाउँमा पात्रहरू र तिनका क्रियाकलाप स्पष्ट नहुँदा पाठकलाई कथा बुझ्न केही गाह्रो पर्ला जस्तो छ ।

परिवेशले कथालाई जीवन्त बनाउँछ । यस कथामा पनि परिवेश चित्रण सफल तरिकाले गरिएको छ । यसमा खास गरेर जेलको परिवेश छ । जेलमा मानिस भेट्न आउने र बस्ने जेल वरिपरिको स्थान पनि परिवेश बनेर आएको छ । यस कथामा पनि कथाकारले तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेका छन् ।

परिवारको सहयोग र समझदारीमा प्रेम अगाडि बढ्छ । यदि परिवारले त्यो प्रेम स्वीकार नगरेमा त्यसले नराम्रो परिणाम निम्त्याउँछ । जिन्दगीलाई अगाडि बढाउन प्रेम गर्नुपर्छ । एकलै जीवन चलाउन गाह्रो पर्छ । त्यसका लागि एक असल साथीको आवश्यकता पर्दछ । असल साथीको अभावमा मानिसको जीवन सुखी हुँदैन ।

२. नारानको बिहा

प्रस्तुत कथा नारानको विवाहको दृश्यबाट प्रारम्भ भएको छ । तर त्यो दृश्य २१ वर्ष पहिलाको थियो; जसलाई नारानले सम्झिएको थियो । नारानको विवाहको लागि आएका पूर्णमान बूढो, लमी र आमाबाबुको कुरा नारानले खुबै ध्यान लगाएर सुन्ने गर्दथ्यो । पूर्णमान काकाले केटीका बारेमा सबै कुरा बताए तर केटीको नाम भने बताएनन् दुलहीको चिनो छोडेर लमी काका बिदा लिए । लमी काकाको मुख्य उद्देश्य १०८ जोडा मिलाइ स्वर्ग पुग्ने रहेकोले उनले केटा र केटीहरूको तस्वीर र चिनोको नक्कल लिएर हिँड्दथे । ६६ वर्षका लमीले आफ्नो जीवनमा १०८ जोडा पुऱ्याउन अब २०/२५ जोडीको न्यून थियो । उनको मृत्युका कारणले नारानको विवाह गर्न पनि गाह्रो पऱ्यो । नारानले देखे जतिकालाई हेर्ने, जस्ता सुकै भए पनि उनीहरूसँग आकर्षित हुने गर्न थाल्यो । एकजना मिसले नारानलाई केटी देखाइन तर त्यो केटी नारानलाई पर्खाएर ऊ भएका ठाउँमा आइन । अर्कीलाई पनि नारानले दुलही बनाउन खोज्यो तर धेरै कुराको माग गरी वास्तवमा नारानमा कुनै कुराको पनि कमी छैन, ऊ योग्य केटो छ । २१ वर्ष पहिला उसले विवाह गर्दा कस्ता क्रियाकलापहरू गर्नु पर्दथ्यो । त्यसको चित्रण यसमा गरिएको छ । नारानको विवाहमा गएका जन्तीहरूको पनि चर्चा यसमा छ । विवाह सकिएपछि नारान र उसकी दुलही मोटरबाट लाग्दछन् । अब नारानमा धेरै परिवर्तन देखिन्छ । आफ्नी दुलहीलाई एकछिन पनि छोड्न सक्दैन सधैंभरि दुबै सँगै हुन चाहन्छन् । नारानले कमलालाई स्वच्छ माया गर्छ तर बजारमा देखिएका बनावटी मायादेखि तर्सिन्छ ।

एक्काईस वर्ष पहिला भएको नारानको विवाहको स्मरणबाट सुरु भएको कथानकको गति बढ्दै जान्छ । नारानको विवाह गराई दिने लमीको अचानक के कारणबाट मृत्यु भयो ?

लमीको मृत्युपछि नारानको विवाह होला कि नहोला? नारानले किन जसलाई पायो त्यसलाई जिस्काउँछ, होला? जस्ता जिज्ञासा पाठकको मनमा आउँछन् त्यस्तै मास्के मिसले देखाएकी कोटी किन आइन होला? अर्की केटीले नारानसँग किन त्यत्रो विधि सम्पत्ति मागेकी होली ? नारान योग्य हुँदाहुँदै पनि किन विवाह गर्न गाह्रो पयो होला ? विवाह भइसकेपछि किन अचानक नारानमा परिवर्तन आए होला? नारानले साँचो माया गर्छ भने किन डराएको होला जस्ता प्रश्नले कथानक अगाडि बढेको छ ।

नारान यस कथाको केन्द्रीय पात्र हो । उसकै सेरोफेरोमा नै कथानक अगाडि बढेको छ । यस कथामा स्त्री र पुरुष दुबै पात्रको समायोजन गरिएको छ । नारान, पूर्णमान बूढो, लमी मास्के मिस, किसमायाचा, कमला जस्ता पात्र यस कथामा आएका छन भने अन्य पात्रहरूको प्रयोग पनि यहाँ भएको छ ससुराली छरछिमेकका तरुनीहरू, नारानको बिहामा गएका जन्तीहरू , पण्डित, बेउली आदि यस कथामा धेरै पात्रको प्रयोग गरिए पनि कुशल समायोजनका कारण कथा रोचक बनेको छ ।

भाषाशैली हेर्दाखेरी यस कथामा पनि सरल नै देखिन्छ । उखानको प्रयोगले भाषालाई आकर्षक बनाएको छ । समग्रमा हेर्दा भाषाशैली सरलै छ ।

परिवेशगत अवस्थाबाट हेर्दा यस कथामा सहरिया परिवेशको प्रयोग गरिएको छ । साथै यसमा विवाह मण्डप, नारानको घर, स्कुल आदि पनि परिवेश बनेर आएका छन् । जसले गर्दा कथा आकर्षक बनेको छ ।

यस कथामा कथाकारले तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेर कथावस्तुलाई अगाडि बढाएका छन् ।

लमीको अभावमा विवाह गर्न गाह्रो पर्छ । विवाह गर्न पाए पनि दुलहीले धेरै कुरा माग गर्ने गर्छन् । उनीहरूका माग र विभिन्न शर्त पूरागर्न समस्या पर्छ, १०८ जनाको विवाह गराई दिएमा स्वर्ग गइन्छ भन्ने परम्परावादी धारणा यस कथामा छ । विवाहपछि मानिस पहिलेको जस्तो स्वतन्त्र हुँदैन । उसलाई विभिन्न समस्याले सताउँछन् । प्रेम बनावटी होइन स्वच्छ हुनुपर्छ ।

३. परेलामा लुकेकी उनी

यस कथामा 'म' पात्र यात्राका क्रममा भद्रपुर आइपुग्छ, चैत, वैशाख महिना भएकोले त्यस ठाउँमा निकै गर्मी छ । त्यसबाट बच्नको निमित्त उसले एउटा कोठाको खोजी गर्छ, कोठा

खोजेर त्यहीं विश्राम गर्छ तर उसको शरीरबाट आएको पसिना सुक्न सकेन् । कोठामा आराम गर्दागर्दै उसले एकाएक कोठाको बयान गर्न पुग्छ । कोठाको अवस्था साह्रै जीर्ण हुन्छ । उडुस र उपियाँका साथै लामखुट्टेले उसको निद्रालाई विथोलिरहेका हुन्छन् । अकस्मात् 'म' पात्रले त्यहाँ एउटी नारी आफैतर्फ आइरहेको देख्छ, ऊ डरले आत्तिन्छ । नारीले उसलाई अभिवादन गर्छ र म पात्रलाई जिस्काउन थाल्दछे, केहीक्षण पछि म पात्र उससँग जान्छ र सम्पूर्ण क्रियाकलाप गर्छ ; जसरी त्यो नारी आएको थिई त्यसैगरी विलाउँछे । वास्तवमा उसले सपना देखेको रहेछ । त्यही तस्वीरलाई उसले कहीं देखिन्छ, कि भनेर स्मरण गर्छ । उसका शरीरको अङ्गहरूको वर्णन गर्दै ऊ आफूबाट टाढा भए पनि परेला भित्र सजाएर राखेको छ । त्यही रूपाकृतिको खोजी गर्दै हिँड्छ तर कहीं भेट्टाउँदैन म पात्रको शरीर पनि अब जीर्ण प्राय भइसकेको छ कथम्कदाचित त्यो सुन्दरीलाई पाए पनि उसको इच्छा आकांक्षाहरू पूरा गर्ने सामर्थ्य हराइसकेको छ । अब उसको मर्ने बेला भएको छ । उसलाई आफन्तले छिँडीमा पुऱ्याए । उसलाई अब घाटतर्फ लैजाँदैछन् उसलाई अर्धजलमा तेर्साउँछन् । अब उसले अन्तिम अवस्थामा त्यो नारीलाई देखेको छ । त्यो नारीलाई आफ्ना परेलाभित्र लुकाए पछि उसले संसार छोड्छ ।

कथाकारले यस कथामा म पात्रको सिर्जना गरेर त्यही पात्रका जीवन भोगाइका घटनाहरूलाई लिएर यसको कथानकको निर्माण गरेका छन् । म पात्रले कहाँदेखि यात्राको प्रारम्भ गरेको हो ? उसले त्यो यात्रा किन गरेको हो ? उसले सपनामा देखेकी नारी को हो ? म पात्र र त्यो नारीका बीच के सम्बन्ध थियो र छ ? म पात्र कोठाबाट कहिले बाहिरियो र उसको जवानी कसरी बित्यो ? जस्ता जिज्ञासाहरू पाठकको मनमा आउँछन् । यसप्रकार यस कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ ।

यस कथामा म पात्रको सिर्जना गरेर कथानकलाई अगाडि बढाइएको छ । एउटी नारी र म पात्रका आफन्तहरू पनि यस कथाका पात्रका रूपमा आएका छन् । म पात्रको केन्द्रीयतामा नै कथावस्तुको विस्तार भएको छ ।

भाषाशैलीको आधारमा यस कथाको अध्ययन गर्दा भाषा आकर्षक र शैली सरल रहेको छ । सरल वाक्यहरूको प्रयोगाधिक्यले कथा सरल बनेको छ । नेपाली भर्रा शब्दहरूको प्रयोगले कथामा मिठास थपेको छ ।

परिवेश कथालाई जीवन्त बनाउने माध्यम हो । यस कथामा परिवेशको सफल प्रयोग गरिएको छ । मधेशको सदरमुकाम भद्रपुर त्यहाँको एउटा लजको एउटा कोठाको परिवेश यस कथामा आएको छ । पशुपतिनाथ र सूर्यघाट पनि यस कथामा परिवेशका रूपमा देखापरेका छन् ।

यस कथामा कथाकारले प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेका छन् ।

यदि कुनै मानिसले कसैलाई हृदयदेखि नै प्रेम गरेको छ भने मर्ने बेलामा पनि उसलाई साथमै देख्न चाहन्छ । उसकी प्रेमिकालाई नदेखेसम्म उसको अन्तिम सास पनि जाँदैन र आफ्नी प्रेमिकालाई आफूमा लुकाएर उसले संसारबाट विदा लिन्छ । तन्द्रामा देखिएको सुन्दर आकृतिले मानिसलाई सताउँछ र उसैको यादमा मानिसले आफ्नो जीवनलाई अगाडि बढाउँछ । अन्तमा उसलाई आफ्नो परेलामा लुकाएर संसारबाट विदा लिन्छ ।

४. तँ सुब्बा ज्योतिमानको पनाति

म पात्रको केटाकेटीको बानीको वर्णनबाट प्रारम्भ भएको यस कथामा म पात्र सानोमा कस्तो थियो? भन्ने कुराको स्पष्ट भलक पाइन्छ । म पात्रले सानोमा आफ्नो बुबाको बगलीबाट पाँच पैसा भिक्छ तर उसको त्यो पैसा खर्च गर्ने क्षमता थिएन । लुकाउन पनि साह्रै मुस्किल थियो यस्तो हुँदाहुँदै पनि म पात्रले त्यो पैसा एक हप्तासम्म लुकाउन सफल भयो । 'सङ्गत अनुसारको फल' भने जस्तै एक दिन ऊ साथीहरूको लहैलहैमा लागेर चुरोट तानिरहेको थियो । पछिबाट उसको बुबाले गर्दन समाउनु भयो । त्यहीँ दुईचार भापट पिटेपछि उसलाई घरमा लिएर जानुभयो घरमा जाँदा अर्को समस्या उसकी आमाले उसले चोरेको पाँच पैसा भेट्टाएर उसको बुबालाई दिनुभयो , आमाले गाली गर्दै जान्थिन बुबाले उसलाई पिट्दै जान्थे । संयोगवस हजुरआमाको आगमन हुन्छ र उसलाई बचाउँछिन । राति पनि हजुरआमासँगै सुन्छ अब उसलाई हजुरआमाले सम्झाउन लाग्छिन् । आफ्नो कुल , आफ्ना पितापुर्खा, सासु ससुराका बारेमा सुबै सम्झाउँछिन् परिवारमा कस्तो सम्बन्ध थियो ? कसले के गर्थे सबै कुरा उसको अगाडि राख्दछिन् । भाइ भाइमा मुद्दा चलेको कुरादेखि लिएर अंश वण्डाका बारेमा उसलाई जानकारी दिन्छिन् । त्यतिमात्र नभएर सुब्बा ज्योतिमानको इज्जत धान्न आफ्नो माइतमा समेत गएर अन्न बोकेर ल्याएको यथार्थ उनले म पात्र (बालक) लाई बताउँछिन् । त्यत्रो खानदान भए पनि मीठो खान राम्रो लगाउन एकवर्ष अर्थात् दशैं कुर्नुपर्ने बाध्यताको खुलासा गर्छिन । मीठो खाना पकाउँदाका दिन त सबै भगडा गर्दथे । उनी सम्झिन्छिन् । उनीहरू गरिव भए पनि दुःखी थिएनन् आफ्नो खानदानको नाम र भरोसामा बाँचीरहेका थिए । उसकी आमाको विवाह

हुँदापनि आर्थिक अवस्था जस्ताको तस्तै थियो । त्यसमा पनि धेरै सन्तानको जन्मले उनीहरूलाई सताएको थियो । छोरीलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा कुनै परिवर्तन आएको थिएन । अन्तमा तिमीहरूको जन्म भयो । तिमीहरूको आशले हामी बाँचीरहेका थियौं । उनीहरूलाई हुर्काउँदाको पीडा पनि उनले त्यो बालकलाई बताइन् । उनका अरु दाइ दिदीको मृत्यु भएकाले उसले कुलको इज्जत राख्नुपर्ने भन्दै सम्झाउँछिन् ।

यसमा कथानकको गति आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । विविध साना घटनाहरूको जोडबाट कथानक निर्माण भएको हुनाले आकर्षक देखिन्छ । पहिला पाठकको मनमा त्यो बालक को हो जसलाई उसको परिवारले साह्रै माया गर्छन् ? भन्ने जिज्ञासाबाट प्रारम्भ भएको कथानकको गति अगाडि बढ्दै जाँदा पाठकमा पनि अब के होला , कस्तो होला, भन्ने जिज्ञासा अगाडि बढ्छ, त्यत्रो खानदानको बालक भएर पनि उसले पैसा किन चोच्यो ? उसका बुबा आमाले त्यो पैसा भेटाएमा के गर्लान् ? त्यत्रो खानदानको बच्चा भएर पनि किन उसलाई चारैतिर खेल्न दिएका होलान् ? त्यत्रो ठूलो परिवार भएर पनि किन साना कुरामा भगडा गर्दा होलान उनीहरूशिक्षित वा अशिक्षित के थिए ? त्यो बालकले कुलको इज्जत धान्ला की नधान्ला ? पछि त्यो बालक के भए होला ? जस्ता जिज्ञासा पाठकका मनमा उब्जिन्छन् त्यसैले नै कथाको कथानक अगाडि बढाएको छ ।

कथाकार राजवंशीद्वारा लेखिएको यस कथामा पनि पात्रहरूको प्रयोग राम्ररी गरिएको छ । स्त्री र पुरूष दुवै पात्रको प्रयोगले कथा अगाडि बढेको छ । हजरआमा यस कथाकी केन्द्रीय पात्र हुन् म पात्र (बालक) उसको परिवार म पात्रसँग खेल्ने गाउँका साथीहरू, म पात्रका आमा, बुबा, सुब्बा ज्योतिमान, बालककी फुपू आदि यस कथाका पात्रहरू हुन् जसले कथावस्तुलाई अगाडि बढाउन सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

भाषाशैली यस कथामा पनि सरल किसिमको छ । उखानको प्रयोग र विभिन्न किसिमका भर्रा शब्दको प्रयोगले कथा राम्रो बनाएको छ । यस कथामा पनि सरल, वाक्यहरूको प्रयोग बढी भएको छ तापनि संयुक्त र मिश्र वाक्यको प्रयोग पनि भएको छ ।

कथालाई जीवन्तता प्रदान गर्ने तत्वको नाम परिवेश हो । यस कथामा कथाकारले सहरिया परिवेशको प्रयोग गरेका छन् । सुब्बा ज्योतिमानको घर पनि यस कथामा परिवेशका रूपमा आएको छ ।

दृष्टिविन्दुको कुरा गर्दा यस कथामा कथाकारले तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेर कथालाई अगाडि बढाएका छन् ।

ठूलो घरानका भए पनि सानोमा बालबालिका बढमास हुन्छन् । उनीहरूलाई सम्झाएर आफ्नो काबुमा ल्याउनुपर्छ, जस्तो सुकै ठूलो र सम्पन्न परिवारमा पनि पारिवारिक कलह हुन्छ, जसको कारण परिवार नै दुःखद् अवस्थामा पुग्छ । महिला आफ्नो घरको इज्जतका लागि माइतीका अगाडि हात पसारन पनि पछि पर्दैनन् । आफ्नो कुलको इज्जतका लागि परिवारका सबै सदस्य लाग्नुपर्छ । ठूला कुलका मानिसहरू बाहिर हेर्दा जस्ता भए पनि भित्र खोक्रा हुन्छन् ।

५. मेरोजस्तो कपाल तिम्रोजस्तो निधार

यस कथामा कथाकारले विभिन्न पात्रको सिर्जना गरेर कथावस्तुलाई अगाडि बढाएका छन् । प्रारम्भमा एक आपसमा त्यति परिचित नभएका पात्रहरू भेट हुन्छन् । परिचयको आदान प्रदान पछि एक अर्कामा नजिकको सम्बन्ध कायम हुन्छ । पहिला एकले अर्कोलाई चिनेका थिए तर अहिले बिसिएका रहेछन् । कालो टोयटामा आएका हाकिम जस्ता व्यक्तिले साथमा छोरो लिएर आएका थिए जो आई. एस्सी. पार गरेर इन्जिनियरिङको तयारीमा थियो । साह्रै राम्रो मिलेको शरीर भएको जुन शरीरसँग पहिल्यै खेलेको जस्तो लाग्छ । अब उसले पहिलेका कुराहरू सम्झिन्छे , सँगै खेलेका र सँगै बसेका कुराहरूले उसलाई आनन्दित पारेको हुन्छ । आमाले उसको विवाहको लागि केटा देखाएको कुरा सम्झिन्छे साथै उसकी भाउजुले उसलाई धनी परिवारको केटा देखाएको कुरा पनि गर्छे तर सबैलाई उसले नकारेकी छ उसको आफ्नो मान्छेसँग उसले जीवन बिताउन चाहन्छे । आफ्नो बुबा सानैमा खसेको दाजु पनि भाउजुकै माइत गएर बसेको कारण उसकी आमाको इच्छा उसलाई छोरा सरह बनाउनु र शिक्षादीक्षा दिनु थियो । त्यसैले उसले आमालाई चटकै छोडेर जान सकेकी थिइन । उनीहरूले आफ्नो घर साथै नातापाताको घरको बारेमा जानकारी दिन्छन् अन्तमा उनीहरू जाने बेला हुन्छ , विदा भएर जान्छन् मोटर स्टार्ट हुन्छ र उनीहरू छुट्टिन्छन् ।

कथाकार लक्ष्मण राजवंशीको यस कथामा कथानकको सबल तरिकाले प्रयोग गरिएको छ । कथानकको गति आदि, मध्य र अन्त्यका आधारमा भएको छ । आगन्तुकहरूको आगमनबाट सुरु भएको कथाले पाठकमा प्रशस्त जिज्ञासा उत्पन्न गर्न सफल भएको छ । आगन्तुक को होलान् ? तिनीहरू किन आएका होलान् ? उनीहरूका बीच के नाता सम्बन्ध छ ? केटाको रूपको बयान कसले गर्दै होला ? यसमा प्रयोग भएका बूढा बुढी को हुन् ?

उनीहरूको विवाह भए जस्तो लाग्छ तर किन फेरि विवाहको कुरा गर्दैनन् ? जस्ता अनेक जिज्ञासाहरूले कथाको कथानक अगाडि बढेको छ ।

प्रस्तुत कथामा कथाकारले पात्रहरूको प्रयोग पनि सबल तरिकाले गरेका छन् । स्त्री र पुरुष दुवै पात्रको बाहुल्यता यस कथामा देखिन्छ । म पात्रको केन्द्रीयतामा कथाको घटनाक्रम अगाडि बढेको छ । यस कथामा म पात्रका अतिरिक्त म पात्रकी आमा, हाकिम जस्तो मानिस, उसको छोरा, म पात्रकी भाउजु, दाजु यसकथामा प्रयोग भएका सहायक पात्र हुन् ।

भाषाशैलीको कोणबाट यस कथाको विश्लेषण गर्दा भाषाशैली सरल छ । ठाउँ ठाउँमा सरल संयुक्त र मिश्रवाक्यको प्रयोगले कथाको भाषा आकर्षक बनेको छ । भर्ना नेपाली शब्दको प्रयोगले भाषालाई मिठास युक्त बनाएको छ ।

परिवेश कथाको अर्को महत्वपूर्ण तत्व हो, जसले कथालाई वास्तविकतातर्फ डोर्‍याउँछ । यस कथामा सहरिया परिवेशको प्रयोग गरिएको छ । एक त यस कथामा कारको प्रयोगले कथालाई सहरिया बनाएको छ भने पात्रहरूले घर सोध्ने क्रममा काठमाडौं घर भएको बताएका कारण यस कथाको परिवेश सहरिया छ भन्न सकिन्छ ।

कथाकार उभिने ठाउँलाई दृष्टिविन्दु भनिन्छ । कथाकारले कथा भन्दा कुन पुरुषको प्रयोग गरेको छ । त्यसको आधारमा कथाको दृष्टिविन्दु निक्कैल गर्न सकिन्छ । यस कथामा कथाकारले प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेका छन् ।

जस्तोसुकै भए पनि साँचो प्रेम टुट्दैन जसले जस्ता सुकै प्रलोभन देखाए पनि परिवारले अन्तै विवाह गरिदिने भने पनि यदि केटाकेटी एक अर्कालाई प्रेम गर्छन् भने त्यो नै ठूलो हुन्छ । प्रेममा धनी, गरिब, राम्रो, नराम्रो, शिक्षित, अशिक्षित केही पनि हेरिँदैन साँचो प्रेम आत्मैबाट गरिन्छ । त्यसलाई मूर्तरूप दिन केटाकेटी आफ्ना बुवा आमासँग जान पनि पछि पर्दैनन् ।

६. फैसला

प्रगतिशील विचारधाराका राजवंशीद्वारा २०३६ साल चैत्र ३ गते घोडेजात्राको दिन बालाजुमा लेखिएको फैसला कथाको रुचिक्षेत्र सामाजिक यथार्थ देखिन्छ । प्रस्तुत कथामा हर्के र शर्मा दुई विद्यार्थीहरू चोरीको अभियोगमा पक्रिएका छन् । उनीहरू के का लागि चोर्न गएका थिए ? उनीहरूको वास्तविक समस्या के थियो ? के चोर्न कोठाभित्र पसेका थिए ? कताबाट उनीहरू कोठाभित्र पसे ? भन्ने कुरामा दुवैको बयान फरक फरक छ, त्यसकारण उनीहरू वास्तवमा के का लागि चोरी गर्न पुगे शिक्षकले त्यसको मनोवैज्ञानिक कारण नबुझिकन

उनीहरूलाई सोभै दण्डदिने टुङ्गोमा पुग्नु एउटा यथार्थ हो जसमा शिक्षकहरू मनोवैज्ञानिक कारण नबुझी परम्परागत रूपमा नै विद्यार्थीहरूलाई दण्ड सजाय दिने र स्कूल निकाला गर्ने जस्ता निर्णय लिएका छन् । जसलाई स्कूलको यथार्थ मान्न सकिन्छ । प्रस्तुत कथामा पात्र पनि तल्लो वर्गका विद्यार्थी हर्के र शेर्मालाई लिइएको छ । जसलाई पनि यथार्थकै एउटा पाटोका रूपमा हेर्न सकिन्छ । स्कूलका शिक्षकले पनि यस कथामा वास्तविकता नबुझिकन हर्केलाई स्कूल निकाल्ने निर्णय लिएका छन् । यो नै उनीहरूको फैसला थियो यसमा शिक्षकको पनि दोष देखाइएको छ । प्रस्तुत कथामा हर्के एउटा वेवारिस केटा हो । स्कूलले कुनै प्रक्रिया नपुऱ्याइकन कसैको जिम्मा बेगर उसलाई स्कूलबाट निकाला गर्ने फैसला गरेको छ । तर प्रधानाध्यापक केही प्रगतिशील विचार धाराका बुझुक प्रवृत्तिका थिए जसका कारण स्कूलमा विद्यार्थीहरूको मनोविज्ञान नबुझिकन यस्तो निर्णय लिनु हुँदैन भन्ने उनलाई थाहा छ । त्यसकारण शिक्षकको निर्णयप्रति विचार गर्दै उनले निस्कासन भन्दा पनि प्रधानाध्यापक अगाडि उभिनुलाई ठूलो सजाय मानेको हर्केलाई प्राधानाध्यापकको पत्रनको उत्तरमा केही दिन नसकी उसको आँखाबाट मोतीका दानाजस्तो आँसु खस्छ । त्यो आँसुको थोपा प्रधानाध्यापकको हातमा पर्दछ । जसले उसको मुटु छुन्छ । हर्के डाँको छोडेर रुन थाल्छ, गरिबीका कारण उसको बाबु विदेशिएको यथार्थ उसको सामु छर्लङ्ग छ भने उसको पाइन्ट घुडाबाट फाटेको छ, जुत्ता फाटेर पाँचवटा औंला बाहिर निस्किएका छन् । यस्तो यथार्थ स्थितिको चित्रण कथामा गरिएको छ । यसपछि प्रधानाध्यापकले उसलाई बाबु समानको व्यवहार गर्ने वाचा गर्छ, यसबाट प्रधानाध्यापकमा सुधारवादी सोच भएको देखिन्छ । यस कथामा प्रधानाध्यापकले हर्केको सजायलाई पुनर्विचार गरी उसलाई दण्डबाट बचाउँछ । त्यसैले प्रधानाध्यापक आधुनिक शिक्षा प्रणाली बुझेको सुधारवादी विचार भएको व्यक्तिका रूपमा यस कथामा देखिन्छ ।

यस कथाको रीतिक्षेत्र सामाजिक यथार्थभिन्न शैक्षिक जगत्मा भएको यथार्थका साथै विद्यार्थी गरिबीकै कारणले चोर्न पुगेको जस्तो यथार्थ यसमा देखाइएको छ । यस कथामा एकातिर गरिबीको विदेशिनु पर्ने नेपालीको बाध्यात्मक परिस्थितिको चित्रण गरिएको छ भने अर्कातिर शिक्षा जगत्मा केवल किताब पढाउने, गृहकार्य दिने त्यसको परीक्षण गर्ने र पढाएको पाठ बुझे-नबुझेको परीक्षा गर्नुबाहेक शिक्षकले अरु कुरा नजानेको विद्यार्थीहरूको मनोविज्ञान नबुझेको र खाली समस्याको समाधान दण्ड सजायबाट हुन्छ, भन्ने मानसिकता भएको यथार्थ स्थितिको पर्दाफास गरिएको छ । गरिब हर्केले स्कूलमा चोर्नुपर्ने कारण के हो ? उसले किन

चोच्यो ? त्यस्ता नगएर शिक्षकले आफ्नो यथार्थ स्थिति देखाएको देखिन्छ । जसबाट स्कूल जस्तो भविष्यतका कर्णधार निर्माण गर्ने ठाउामा समेत त्यस्तो हचुवाको भरमा काम हुन्छ भने त्यसले समाजमा कस्तो असर पार्ला ? र भविष्यमा विद्यार्थीहरूको मानसिकतामा समेत कस्तो असर पार्ला ? त्यसको स्पष्ट यथार्थ अवलोकन गर्नुपर्ने जस्तो देखिन्छ । जब शिक्षकहरूले उसलाई स्कूल निकाला गर्ने सजाय सुनाउँछन् । त्यसपछि उसको मानसिक स्थितिको चित्रण यसमा गरिएको छ । विद्यार्थी, शिक्षक भनेपछि कति डराउँछन् भन्ने कुरा पनि यसमा उल्लेख गरिएको छ । विना कुनै प्रमाण कुनै वास्तविकता बेगर नै शिक्षकले विद्यार्थीलाई सजायको फैसला सुनाउने यथार्थ यस कथामा स्पष्ट देख्न पाइन्छ ।

कुनै मानिसले कुनै कार्य कुनै कारण बिना गर्दैन, त्यहाँ कार्यकारण सम्बन्ध अवश्य हुन्छ । यस कथामा पनि हर्के र शेर्माले चोर्नुका पछाडि कुनै कारण अवश लुकेको छ । त्यो कारण खोतलेर, सत्य तथ्य बुझेर सजायको फैसला गर्नु पर्नेमा शिक्षकले विद्यार्थीको मानसिकता नबुझिकन उसलाई स्कूल निकालाको दण्ड सजाय दिनु उचित होइन प्रधानाध्यापक जस्तो बुझेर कुनै कुराको निर्णय लिनुपर्छ विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको मानसिकता बुझेर मात्र दण्डको फैसला गर्नुपर्छ नत्र त्यसले समस्याको समाधान होइन उल्टै अर्को समस्या गर्नुपर्छ सृजना गर्न सक्छ त्यसकारण विद्यार्थीको मानसिकता अनुसार नै शिक्षकले सजाय गर्नुपर्छ । चोर्नु पनि उनीहरूको बाध्यता हुनसक्छ त्यसलाई बुझेर अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने यो कथाको सारवस्तु हो ।

कथाकारले आफ्नो कथाको सारवस्तुलाई पाठक समक्ष सम्प्रेषण गर्नका लागि विभिन्न रणनीतिहरू अँगालेको हुन्छ । कुनै कथाकारले प्रतीकलाई आधार बनाएर त कुनै कथाकारले रूपक वा श्वैरकल्पनालाई आधार बनाएर आफ्ना विचार, भाव वा दृष्टिकोणलाई व्यक्त गर्दछ । कथाकार राजवंशीले पनि आफ्नो कथा 'फैसला' अभिधात्मक अर्थका तहमा लेखेका छन् । कथाकार लक्ष्मण राजवंशी प्रगतिशील विचारधाराका लेखक भए पनि उनले आफ्नो कथा फैसलामा यथार्थवादी कथारकाले जस्तै अभिधात्मक रूपमा कथाको रचना गरी शीर्षकको चयन गरेका छन् । प्रस्तुत कथा बुझ्नका लागि कुनै विम्ब प्रतीकको वा रूपकको सहारा लिनुपर्दैन किन कि यो कथा अभिधात्मक रूपमा नै सजिलै बुझ्न सकिन्छ । यस कथामा दुईजना विद्यार्थी हर्के र शेर्मालाई चोरको आरोपमा पक्रिएको छ र उनीहरूलाई सजाय सुनाइएको छ । उनीहरूको कुनै कुरा नसुनिकन त्यस्तो निर्णय लिइएको छ तर पछि प्रधानाध्यापकले हर्केका

कुरा सुनेपछि उसको घटना बुझेपछि उसलाई छोरो सरह मानेका छन् । यसरी फैसला कथाको समाप्ति भएको छ । यस प्रकार यस कथामा अभिधात्मक अर्थ छ भन्न सकिन्छ ।

कथावस्तुलाई पाठक वर्गका निम्ति संवेद्य एवम् प्रेषणीय बनाउने भूमिका कथात्मक दृष्टिविन्दुले खेल्दछ कुनै एउटा विषयमा कथावस्तुको कल्पना गरिसकेपछि कथाकार सामु के प्रश्न आउँछ भने कल्पित पात्रलाई कुन स्थानमा राखेर त्यस कथावस्तुलाई ठोस आकार वा संरचना प्रदान गर्ने यस प्रश्नको समाधान नै दृष्टिविन्दुले गर्दछ । प्रस्तुत फैसला कथामा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा कथावाचकले आफ्ना धारणा विभिन्न पात्रको सिर्जना गरेर व्यक्त गरेको छ । यसमा हर्के शर्मा जस्ता पात्रका साथै शिक्षक प्रधानाध्यापक मात्र नभएर हर्केको बाबु कप्तान, आमा कप्तानीका साथै अन्य विद्यार्थीहरूको पनि यसमा प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा कथावाचकले सरसर्ती पात्रको सृजना गरेर कथा भनिरहेको छ । यस कारण यस कथामा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ ।

कथाकार लक्ष्मण राजवंशीद्वारा लेखिएको प्रस्तुत 'फैसला' कथाको कथानक ढाँचा रैखिक प्रकारको छ । यस कथाको आदि , मध्य र अन्त्यको अवस्थालाई निम्न प्रकार देखाउन सकिन्छ ।

प्रस्तुत कथाको प्रारम्भ चोरीको अभियोगमा पक्रिएका दुई विद्यार्थी हर्के र शेर्मालाई बयान लिइएको अवस्थाबाट हुन्छ । हर्केको अनुहार ज्यादै विकृत देखिन्छ । हर्के र शेर्माको बयान फरक फरक भएका कारण शिक्षकहरू अन्योलमा छन् उनीहरूले कसरी कहाँबाट किन के का लागि चोरे ? भन्ने कुरा नजानी सबै कुरा नबुझिकन हर्के र शेर्मालाई दण्ड दिने फैसला सुनाइन्छ ।

यस कथाको मध्य भाग जब उनीहरूलाई शिक्षकहरूले दण्डको फैसला गर्दछन तर प्रधानाध्यापकले त्यसको बारेमा विचार गरिरहेका हुन्छन् र उनले हर्केलाई सोधे तैले चोऱ्या हो ? प्रतिउत्तरमा उसले केही भन्न सक्दैन जब उसका आँखाबाट आँसुका थोपा टेबुलमा राखिएका प्रधानाध्यापकको हातमा पर्दछन् । आँसुको न्यानो पनाले उसको मुटुसम्म छुनपुग्छ उसको मनस्थिति परिवर्तन हुन्छ ।

प्रस्तुत कथाको अन्त्य जब हर्केको सबै घटना बुझेपछि प्रधानाध्यापकले सुम्सुम्याउँदै भन्नुभयो । "हर्के आजदेखि म तिम्रो बाबु भएँ" यति भनेपछि प्रधानाध्यापकको आँखामा आँसु टप्के हर्के डाँको छाडी रुन थाल्यो अन्य शिक्षक बाहिरतिर लागे ।

यस कथामा कथाकार राजवंशीले सामान्य र सरल भाषाशैली प्रयोग गरेका छन् । उनको यस कथामा उनले आगन्तुक मौलिक शब्दका साथै अनुकरणात्मक शब्दको पनि प्रयोग गरेका छन् । आगन्तुक शब्दहरूमा फैसला तहकिका अफिस, डेरा, जाकेट, कप्तान छन् भने मौलिक शब्दमा चिप्लेटी, हुत्याउनु आदिका साथै पुलुकक जस्ता अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग गरेका छन् । कथा सबैले बुझ्ने खालको सरल भाषाशैलीमा लेखिएको छ ।

नेपाली साहित्यका मात्र नभएर शिक्षाजगतका सबल व्यक्तित्व राजवंशीले वि.सं २०३८ मा नै कथा सङ्ग्रह प्रकाशित गरी नेपाली समाजमा भए गरेका घटनाहरूलाई टपक्क टिपेर आफ्नो कृतिमा प्रस्तुत गरेका छन् । यिनले १० वटा कथाहरूको सङ्कलन गरेर कथासङ्ग्रह 'मेरो कपाल तिम्रो निधार' प्रकाशित गरेका छन् । प्रस्तुत फैसला कथामा सामाजिक जगत्का सामाजिक जगत्का यथार्थभिन्न पनि शैक्षिक जगत्मा भएका यथार्थलाई प्रस्तुत गरेका छन् । विद्यार्थीहरूले चोरेको आरोपमा उनीहरूलाई पक्राएको छ र उनीहरूलाई सोभै सजायको फैसला गरिएबाट शिक्षकहरूमा भएको अदूरदर्शीताको साथै विद्यार्थीहरूको मनोविज्ञान नबुझ्ने प्रवृत्ति देखिएको छ । केवल प्रधानाध्यापकले मात्र त्यो कुरा बुझ्नेको देखिन्छ । जसका कारण उसले हर्केलाई आफ्नो छोरा सरह मानेर कथाको अन्त्य भएको छ ।

७. स्वयंवर

सुषमा आफ्नो विवाहको दिन साह्रै दुःखी छन् । आँसुका धारा बगिरहेका छन्, मन साह्रै निराश छ । उनको विवाहमा जम्मा भएका मानिस उनलाई मलामी जस्तो लाग्छ । सुषमालाई त्यो वातावरण निकै उराठ लाग्दो भएको छ । एकाएक उनको मन कठोर भए जस्तो लाग्छ । सबै साथीहरूको विवाहमा दुलही सजाउन पुग्ने सुषमा नभएको विवाह खल्लो जस्तो लाग्दथ्यो तर आफ्नो विवाहमा भने उनी विह्वल भएकी छन् । जब दुलाहाले सिन्दूर हाल्ने बेला भयो । त्यसपछि सुषमा चिच्याइन्, वरमाला चुडालेर फाली दिइन्, उनको दुलाहा त्यसबेला उनलाई यमदूत जस्तो लागेको थियो । उनी विवाहित स्त्री भएर कसैको घरमा जाने इच्छा मरिसकेको थियो । सुषमाले रोहितसँग प्रेम गर्थी, उसैसँग आफ्नो जीवन बिताउने सोच गरेकी थिई तर रोहितको परिवार सुषमालाई आफ्नो बहारी स्वीकार गर्ने अवस्थामा थिएन । सुषमा र रोहितको सम्बन्धबारे धेरै कुरा सुनेकोले मात्र रोहितकी आमाले प्रभावकारिताको लागि चिनो माग्न पठाएकी थिइन् । उनको भित्री इच्छा भने उनीहरू दुवैको विवाह नगराउने नै थियो । उता सुषमाले रोहितसँग ज्यादै ठूलो विश्वास गरेकी थिइन् । अरुका कुरा सुन्दै नसुनी सुषमा

रोहितको प्रेममा अन्धभक्त भएकी थिइन् तर रोहितले भने सुषमालाई एउटा चिठी पनि पठाउँदैन अझै साथी भाइलाई लेखेको चिठीमा समेत सुषमालाई सम्झदैन, रोहित दिल्लीकै केटीसँग लागेको कुरा थाहा पाउँदा पनि उनलाई विश्वास थिएन तर अन्तमा रोहितले विश्वास घात गरेको सम्झी त्यसको बदलामा विवाह गर्ने निर्णय गरिन् । आफ्नै स्वीकृतिमा विवाह हुन लागे पनि सुषमाको भित्री हृदय भने रोहित सँगै छ । उनको विवाह हुन्छ बेहोस अवस्थामा घरमा लगिन्छ धेरैबेरपछि होस खुल्छ, उनी आफ्नो श्रीमान्को घरमा छोराछोरीको साथमा भए पनि रोहितको सम्झनामा सधैंभरि विना मुस्कान बाँचिरहिन् ।

सुषमाको विवाह आफ्नै स्वीकृतिमा भए पनि उनी त्यो विवाहमा खुशी छैनन् । रोहितले दिएको धोकाको बदला विवाह गर्ने निर्णय गरे पनि उनको हृदयभित्रको रोहित उनीसँगै थियो । किन सुषमालाई आफैले गरेको निर्णयप्रति सन्तुष्टि भएन ? एकाएक सुषमाको आँसु किन रोकियो ? सुषमाले आफैले रोजेको केटाले सिन्दूर हाल्दा पनि किन चिच्याइन् ? किन सुषमाले बरमाला चुँडालिन् ? सुषमाले अब के गर्लिन् ? किन रोहितका परिवारले त्यो विवाह अस्वीकार गरे होलान् ? रोहितले दिल्लीमा के गर्दै होला ? रोहित र सुषमाको प्रेमले गति पाउला कि नपाउला ? सुषमाले आफ्नो घरमा गएर के गर्ली जस्ता जिज्ञासा पाठकका मनमा आउँछन् जसले गर्दा यसको कथानक अगाडि बढेको छ ।

यस कथामा कथाकारले स्त्री र पुरुष दुवै पात्रको प्रयोग गरेका छन् । सुषमा यस कथाकी केन्द्रीय पात्र वा नायिका हो । भने नायकका रूपमा रोहित देखिएको छ। यी पात्रका अतिरिक्त यस कथामा अन्य पात्रको पनि प्रयोग गरिएको छ । सुषमाका साथीहरू उसैका बुबाआमा, सुषमाको श्रीमान् , छोराछोरी , रोहितका परिवार उसकी दिदी, रोहितको भाज्जादाई, दिल्लीकी केटी आदि यस कथामा आएका सहायक पात्र हुन् । सम्पूर्ण पात्रहरूको कुशल समायोजनबाट कथाको कथानक अगाडि बढेको छ ।

कथाकार लक्ष्मण राजवंशीद्वारा लेखिएको स्वयंवर कथामा कथाकारले सरल भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् । जसले गर्दा पाठकले यो कथा सजिलैसँग बुझ्न सक्दछन् ।

सुषमा र रोहितको प्रेम हुँदा हुँदै पनि रोहितले सुषमालाई गरेको विश्वासघातका कारण सुषमाले अर्कोलाई श्रीमान् मानेर विवाह मण्डपमा गएकी छ । त्यही विवाह मण्डप, सुषमाको घर उसलाई विवाह गरेर लिएको उसको श्रीमान्को घर यस कथामा परिवेशका रूपमा आएका छन् ।

यसकथामा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेर कथाको कथावस्तु अगाडि बढाइएको छ ।

विवाह यस्तो कुरा हो जो विचारको मेलमा मात्र हुन सक्छ । विचारको मेल विना भएको विवाह केवल विवाहका नामबाट मात्र चिनिन्छ । त्यसमा विश्वास आत्मियता अपनत्व केही पनि हुँदैन । यस कथामा पनि सुषमाले रोहितसँग विवाह गर्न खोज्छे, रोहितलाई प्रेम गर्छे, आफ्नो मानिस ठान्छे, तर रोहित उसलाई धोका दिन्छ, विश्वासघात गर्छ । अन्त्यमा सुषमाले अर्कोसँग विवाह गरे पनि मन भने रोहित सँग नै हुन्छ । एकजनाले चाहेर मात्रै विवाह हुन सक्दैन दुबैको समान इच्छा र चाहना भएमा मात्र विवाह हुन सक्छ ।

८. जेठी बुहारी

बुहारी भएर आउँदाको अवस्थाको चित्रणबाट कथाको प्रारम्भ भएको छ । सानै उमेरमा नै विवाह गराइदिएकाले श्रीमान् श्रीमतीको सम्बन्धसमेत थाहा नहुने अवस्था यसमा छ । यति सानैमा विवाह गरिदिने कि सासूसँग सुत्ने र श्रीमान्सँग खेल्ने साथै एक आपसमा झगडा गर्ने र सासूलाई कुरा लगाउने सम्मका क्रियाकलापहरू गर्दथे र समयको क्रमसँगै उनीहरू यौवन हुन्छन् र त्यसै अनुसार, व्यवहार गर्दछन् । अब उनीहरूलाई रात गएको पत्तै हुन छाड्यो । उनीहरू एक आपसमा निकै घनिष्ट हुन थाले, बल्ल उनीहरूलाई श्रीमान् श्रीमतीको सम्बन्ध राम्ररी थाहा भयो । यसपछि कथाले अर्को मोड लिएको छ । जसमा खानदानी अवस्थाको स्पष्ट झल्को दिइएको छ । तारिणी साहूको घर र उसका नोकर चाकर र ऊ सँग जोडिएका अन्य कुराहरू यस कथामा आएका छन् । त्यस बेलाका साहूजीलाई कस्तो व्यावहार गर्नुपर्दथ्यो भन्ने कुराको झलक यस कथामा पाउन सकिन्छ । शर्मिष्ठाले आफ्नी जेठी बुहारीलाई लुगा दिन केलाउँछिन् तर पाउँदैनन् । नेवारी खानदान र नेवारहरूले दिने दाइजोका समानको पनि यसमा चर्चा भएको छ । अन्त्यमा शर्मिष्ठा आफू पनि दुलही भएर आएको कुराको स्मरणबाट कथावस्तुका अन्त्य भएका छन् ।

कथाकार राजवंशीद्वारा लेखिएको यस कथामा कथानकको प्रयोग पनि सफल तरिकाले गरिएको छ । शर्मिष्ठाकी जेठी बुहारीको आफ्नो विवाहको कुराको स्मरणबाट कथानकको आरम्भ भएको छ । अब पाठकमा ऊ को हो ? किन आफ्ना विगतका कुरा सम्झिरहेकी छ भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ । पहिला किन त्यति सानैमा विवाह गरिन्दियो होला? जब शर्मिष्ठा माइत जान्छिन् अनि उनीहरूले के गर्छन् होला? किन शर्मिष्ठा बुहारीलाई गहना दिनलाग्दा रुन्छिन् ?

उनीहरूको दाम्पत्य जीवन कस्तो हुन्छ होला? जस्ता अनेकौ प्रश्नहरू पाठकको मनमा उब्जिन्छन् । यस्तै जिज्ञासाको कारण यसको कथानक विनारोकटोक अगाडि बढेको छ ।

यस कथामा विभिन्न पात्रको सम्योजन गरिएको छ । यिनै पात्रको क्रियाकलापबाट कथाको कथावस्तु अगाडि बढेको छ । प्रस्तुत कथामा शर्मिष्ठा उसकी जेठी बुहारी, छोरो, तारिणी साहू जस्ता पात्रको प्रयोग गरिएको छ भने नोकर चाकर, गाउँका आइमाई, बूढाबूढीहरू साथै बुहारीका आमा बुबा पनि पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् ।

भाषाशैलीका दृष्टिबाट हेर्दा यसकथामा पनि सरल भाषाशैलीको नै प्रयोग गरिएको छ जसले गर्दा कथा बुझ्न पाठकलाई त्यति गाह्रो पर्दैन तापनि वर्णविन्यासगत कमजोरी भने ठाउँ ठाउँमा पाउन सकिन्छ ।

परिवेशगत दृष्टिकोणले यस कथामा सहरिया परिवेशको प्रयोग गरिएको छ । साथै यसमा तारिणीसाहूको घर पनि परिवेशका रूपमा आएको छ ।

यस कथामा कथाकारले प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेका छन् । बालविवाहको बारेमा जानकारी गराउनु यस कथाको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । पहिला पहिला यति सानैमा विवाह गराइ दिन्थे की श्रीमतीले श्रीमानसँग कस्तो व्यवहार गर्ने भन्ने पनि थाहा हुँदैनथ्यो । श्रीमानले गरेका गल्तीलाई सासुसँग भन्ने र एक आपसमा बाभाबाभक्त गर्ने गर्दथे । यति मात्रै नभएर नेवारी सरसमानको जानकारी यस कथाबाट पाउन सकिन्छ । ठूला घरानका नेवारहरूले विवाहमा कस्तो समानको प्रयोग गर्छन् यसको विश्लेषण यस कथामा पाउन सकिन्छ ।

९. पकलीहवाको गर्मी

यो कथा एउटा यात्राको वयानबाट प्रारम्भ भएको छ । एउटी गरिब मगर्नी आफ्नो हराएको श्रीमान् खोज्ने क्रममा आफ्नो यात्रा अघि बढाएकी छ । यात्राका क्रममा उसको शारीरिक स्थितिको पनि चर्चा यस कथामा गरिएको छ । यात्रा भैरहवाको बस बिसौनीमा गएर अन्त्य हुन्छ । मगर्नी र उनैसँग आएकी एउटी बूढी बसबाट ओर्लिन्छन् तर गन्तव्य उनीहरूलाई थाहा हुँदैन । एकजनसँग सोध्छन् जमानसिंहको डेरा कहाँ छ ? कसैबाट पनि उत्तर नपाएपछि उनीहरू यताउता भौतारिन्छन् र जुहारीले जमानसिंहसँग भएको विवाहको सम्पूर्ण क्रियाकलाप सम्झिन्छे । सँगै बसेका र गफ गरेका कुराहरू सम्झिन्छे । वास्तवमा जमाने आफ्नी श्रीमतीका इच्छा, आकाँक्षा पूरा गर्न गाउँको त्यो दुःखबाट नसक्ने भएपछि, घर छाडेर हिड्न बाध्य हुन्छ । पकलीहवाको भर्ती केन्द्रलाई सबै समस्याको समाधान सम्झिएर हिँडेको जमानसिंहलाई यहाँ

कसैले पनि चिनेका छैनन् अन्तमा एकजना सैनिक पोसाक लगाएका व्यक्तिसँग गएर भूमिटर उसले आफ्नो जमानसिंह भाग्दछे तर त्योसैनिकले उसलाई पिटेर बेहोस बनाई दिन्छ, सबैले जुहारीलाई बोहोलाई भन्दै ताली पिट्छन् अन्तमा जुहारी बोहोलाउँछे । यसरी यस कथाको कथावस्तु समायोजन गरिएको छ ।

यात्राबाट नै यो कथाको प्रारम्भ भएको हुनाले यो यात्रा कसले गरेको हो , भन्ने जिज्ञासा पाठकमा उत्पन्न हुन्छ । यात्रा गर्ने पात्र एउटी बूढी र मगनी (जुहारी) थाहा पाएपछि उनीहरू को हुन्, किन यात्रा गरेका छन् जस्ता प्रश्नहरू पठकको मनमा आउँछन् जब जुहारी आफ्नो हराएको पति जमानसिंहलाई खोज्न हिँडेको थाहापाएपछि त्यो गरिब मगनीले आफ्नो श्रीमानलाई भेट्दाउँछे कि भेट्दाउदिन, नभेट्दाए के गर्ली , अन्तमा के हुन्छ होला जस्ता प्रश्नहरूको समाधानबाट यसको कथानक निर्माण भएको छ ।

यस कथामा नारी र पुरुष दुवै पात्रको प्रयोग गरिएको छ । पात्रको कुशल संयोजनले कथा रोचक भएको छ । यसमा जमानसिंह र जुहारी जस्ता केन्द्रीय पात्रको प्रयोग गरिएको छ भने अन्य सहायक पात्रको पनि प्रयोग गरिएको छ जुहारीसँग सँगै गएको बूढी आइमाइ खलासी बसमा यात्रा गर्ने अन्य यात्रुका साथै सैनिक सहायक पात्रका रूपमा उपस्थिति भएका छन् ।

भाषाशैलीको दृष्टिकोणबाट हेर्दा यस कथामा सरल भाषाशैलीको नै प्रयोग गरिएको छ । ठाउँ ठाउँमा वर्णविन्यासमा एकरूपता नभए पनि समग्र कथाको भाषाशैली पाठकले बुझ्ने किसिमको नै छ ।

परिवेश कथाका लागि आवश्यक पर्ने अति महत्वपूर्ण तत्व हो कथाकार लक्ष्मण राजवंशीले यस कथामा ग्रामीण परिवेशको प्रयोग गरेका छन् । गरिब जमानसिंहको अवस्थाबाट यस कथाको परिवेश ग्रामीण छ भन्न सकिन्छ ।

कथाकार लक्ष्मण राजवंशीले यस कथामा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेर कथाको कथावस्तुलाई अगाडि बढाएका छन् ।

गरिवीको पीडाले मानिसले आफ्नो घर परिवार छोडेर हिड्न बाध्य हुन्छ । आफ्नो आर्थिक अवस्था सुधार्न विभिन्न काम गरे तापनि अन्ततोगत्वा उसले स्थायी आमदानीको बाटो खोज्छ र केही गर्नपट्टि लाग्छ । प्रहरी जस्तो जनताको सेवाका लागि खटिएका उच्च पदस्त अधिकारीको व्यवहारको चित्रण यसमा गरिएको छ । गरिब भने पछि ठूलादेखि सानासम्मका

मानिसले हेप्छन् । वास्तविकता नबुझिकन मानिसले हल्लाकै भरमा विभिन्न क्रियाकलाप गर्छन जसको कारण अर्को मानिस पीडामा परिरहेको हुन्छ ।

१०. पूर्णिमाको पाटी

प्रस्तुत कथामा एउटा पाटीको बयान गरिएको छ । उक्त पाटीलाई पूर्णिमाको जीवनसँग दाँजिएको छ । जसरी पाटी भत्किएको छ । त्यसैगरी पूर्णिमाको जीवन पनि अन्त्य भएको छ । प्रारम्भमा पाटीको निर्माण र त्यसमा बस्ने मानिसहरूको चित्रण गरिएको छ । पूर्णिमा स्नातक अध्ययन गर्ने घरकी एउटी मात्र छोरी जसको कारण माया ममतामा उनलाई कुनै कमी छैन । उनको एउटा साथी किरण दुवै जना एकले अर्कोलाई माया गर्छन् । दुवैजना त्यही पाटीमा आएर समय बिताउँछन् । समय क्रमले पूर्णिमाको विवाह त्यसै गाउँसँग जोडिएको सहरको साहूजीको छोरासँग भयो । पूर्णिमाको समय अब आफ्नो श्रीमान्को सेवा गर्ने साथै छोरा छोरीको स्याहार गर्नेमा बित्न थाल्यो । फलस्वरूप पूर्णिमाको शरीर अब त्यही भत्कन लागेको पाटी जस्तै भयो । एकदिन अचानक पूर्णिमालाई पाटीमा जान मन लाग्यो त्यहाँ गइन् पाटी एकदम जीर्ण भइसकेको थियो । अन्त्यमा पाटी भत्कियो किरण पनि त्यसैमा च्यापिएर मर्नो उता पूर्णिमा ज्वरोले आक्रान्त भइन् र उनको पनि दुःखद् अन्त्य भयो ।

यस कथामा कथानकको उचित प्रयोग गरिएको छ । पहिला पूर्णिमा र किरण को हुन् ? भन्ने जिज्ञासा पाठकमा उत्पन्न हुन्छ । कथाको अध्ययन पछि पूर्णिमा र किरणको विवाह होला कि नहोला ? पूर्णिमाको विवाह किन सहरको साहूजीको छोरासँग भयो? विवाह भएपछि उनीहरूको दाम्पत्य जीवन कस्तो होला ? किरणले के गर्ला ? पूर्णिमाले के गर्ली ? किन पूर्णिमालाई एकलै पाटीमा जान मन लाग्यो ? अचानक पूर्णिमाले किरणलाई पाटीमा भेटेको भए के गर्थी होला ? अन्त्यमा किरण किन पाटीमा आएर बस्यो होला ? यस प्रकार यस कथामा पाटीको बयानबाट आरम्भ भएका कथानक पूर्णिमाको दाम्पत्य जीवनमा मध्य अवस्थामा पुगेको छ भने पूर्णिमा र किरणको दुःखद् अन्त्य सँगै कथानकको पनि अन्त्य भएको छ ।

पात्र प्रयोग पनि यस कथामा सबल तरिकाले गरिएको छ । किरण र पूर्णिमा यस कथाका केन्द्रीय पात्र हुन् । यिनै दुईको केन्द्रीयतामा नै कथावस्तु अधि बढेको छ । यस कथामा जडवस्तु पाटी पनि पात्रका रूपमा प्रयोग भएको छ । पूर्णिमाका आमा, बुबा, दाजु, भाउजु, श्रीमान्, छोराछोरी, छिमेकका आइमाईहरू, एकजना गाउँले बूढो आदि यस कथाका पात्रहरू हुन् । जसले कथानकलाई अगाडि बढाउन सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

यस कथामा सरल भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । त्यसैले यो कथा जस्तोसुकै पाठकले पनि सजिलै बुझ्न सक्दछन् ।

परिवेशका दृष्टिले हेर्दा यस कथामा ग्रामीण परिवेशको प्रयोग गरिएको छ । पाटीको चर्चा , पानी लिन धारातिर जाने आइमाईको चर्चाले प्रस्तुत कथाको परिवेश ग्रामीण छ भन्न सकिन्छ । एक ठाउँमा भने सहरको पनि चर्चा गरिएको छ ।

कथाकार लक्ष्मण राजवंशीद्वारा लेखिएको पूर्णिमाको पाटी नामक कथामा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । कथावाचकले प्रथमपुरुष शैलीमा सबल तरिकाले कथा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यस कथामा जसरी पाटीका भित्ताहरूमा प्वाल परेको छ र अन्तमा पाटी भत्किएको छ । त्यसै गरी पूर्णिमाका इच्छाहरू पनि पूरा भएका छैनन् । किरणसँगको पूर्णिमाको सम्बन्ध भत्किनाले दुवैको जीवन त्यही पाटी जस्तै गरेर भत्किएको छ । विवाह गरेपछि पनि सच्चा प्रेम गर्नेहरू प्रेम प्रति आकर्षक हुन्छन् । प्रेमकै लागि तड्पिन्छन् अन्तमा जीवन नै त्यसैमा समर्पण गर्दछन् ।

निष्कर्ष

कथाकार लक्ष्मण राजवंशी नेपाली कथा इतिहासको आधुनिक कालमा देखापरेका सफल कथाकार हुन् । राजवंशीद्वारा लेखिएको कथा सङ्ग्रह मेरो कपाल तिम्रो निधार (२०३८) आधुनिक नेपाली कथाकृति हो । जम्मा दश वटा कथा भएको यस कथा सङ्ग्रहमा कथाकारले विविध विषयवस्तुलाई समेटेका छन् । सामाजिक यथार्थलाई कथामा प्रयोग गर्ने राजवंशीले कहीं नारी मनोविज्ञान त कहीं बालमनोविज्ञानको पनि प्रयोग गरेर कथा लेखेका छन् । कुनै कथामा गरिवीको पीडा छ भने कुनैमा बाल विवाहको जानकारी छ । त्यस्तै कुनैमा प्रेमका विषयवस्तु आएका छन् भने कुनैमा विवाहका साथै उच्च परिवारको जीवन शैलीलाई देखाइएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले उनका कथाको भाषा सरल छ ।

कथाकार लक्ष्मण राजवंशीले आफ्ना कथामा परिवेशको पनि सुहाउँदो प्रयोग गरेका छन् । ग्रामीण साथै सहरिया दुवै परिवेश उनका कथामा आएका छन् । दृष्टिविन्दुका हिसाबले उनका कथामा कुनैमा प्रथम र कुनैमा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । कथाकार राजवंशी कुनै कथामा म पात्रका रूपमा स्वयम उपस्थित भएका छन् भने कुनैमा अन्य पात्रको सृजना गरेर कथानकलाई अगाडि बढाएका छन् । उनका कतिपय कथामा उच्च परिवारका

पात्रको आगमन भएको छ भने कतिमा निम्न र मध्यम परिवारका पात्रको प्रयोग गरिएको छ । शीर्षक अनुसारको पात्र परिवेश दृष्टिविन्दु उद्देश्य अदिका कारण उनका कथाहरू राम्रा कोटिमा पर्दछन् ।

उद्देश्यका दृष्टिकोणबाट हेर्दा उनका कथाको उद्देश्य फरक फरक देखिन्छ । राजवंशीका कथामा लिइएको उद्देश्यहरूमा परिवारको सहयोग र समझदारीमा प्रेम अगाडि बढ्छ । लमिको अभावमा विवाह गर्न गाह्रो हुन्छ । जस्तो सुकै भए पनि प्रेम स्वच्छ छ भने सधैँभरि रहन्छ । विचारको मेलमा मात्र विवाह हुन सक्छ विद्यार्थीको मनोविज्ञान बुझेर मात्र सजाय दिनुपर्छ । गरिबीको पीडाले मानिसलाई घरबार छोड्न बाध्य तुल्याउँछ जस्ता उद्देश्यहरू रहेका छन् ।

४.६ निबन्ध सैद्धान्तिक स्वरूप

निबन्धको ढाँचाकाँचाको पहिचानका लागि निबन्धको स्वरूप पहिल्याउनुपर्ने हुन्छ । कतिपय परिभाषाहरूले यसको स्वरूप नियाल्ने प्रयास गरेका छन् । यिनै परिभाषाभित्र पसेर निबन्धका प्रकृति र रूप हेर्न सकिन्छ । सर्वप्रथम विषयका दृष्टिबाट निबन्धको स्वरूप हेर्न थालिएको हो । निबन्ध विधाका आद्यप्रयोक्ता मोन्तेनले यसको निजात्मक स्वरूप निश्चित गरे भने त्यसको लगत्तैपछि बेकेनले परात्मक स्वरूपको व्याख्या गरे ।^{जघट} त्यसपछि अभिव्यक्ति वा शैली पक्षबाट निबन्धको स्वरूप नियाल्न थालियो । निबन्धको स्वरूपलाई बुँदागत रूपमा यसरी देखाउन सकिन्छ -

- निबन्ध गद्यमा लेखिएको लघु आकारको साहित्यिक विधा हो ।
- यसमा आन्तरिक आवेग, अनुभूति र मानसिकताको प्रभाव रहन्छ ।
- यो विषय (वस्तु)वा विषयी (आत्मा) सँग सम्बन्धित हुन्छ ।
- निबन्धको शैली प्रायः सहज हुन्छ ।
- निबन्धमा हृदयपक्षको प्रधान्य रहे पनि त्यहाँ बुद्धिपक्षले थोरबहुत भूमिका खेलेकै हुन्छ ।
- निबन्धमा विचारको सीमा हुन्छ ।
- निबन्ध प्रायः व्यक्तित्व प्रधान हुन्छ ।

^{जघट} गोपीकृष्ण शर्मा, 'नेपाली निबन्ध परिचय', च.सं (काठमाडौँ: रत्नपुस्तक भण्डार, २०४६), पृ. १४ ।

४.६.१ निबन्धको परिभाषा

निबन्धलाई विभिन्न विद्वान्हरूले यसरी परिभाषित गरेका छन्-
निबन्ध विधाका आद्यप्रयोक्ता मोन्तेनको भनाइमा “निबन्ध एक प्रकारको आत्मप्रकाशनको प्रयत्न हो ”

अङ्ग्रेजी साहित्यका पहिला निबन्धकार फ्रान्सिस बेकन हुन् यिनले निबन्धलाई “छरिएको चिन्तन” भनेका छन् ।

“निबन्ध भनेको मनको उन्मुक्त विचरण हो ।यो त्यस्तो अनियमित र अपरिपक्व रचना हो जसमा कुनै नियम वा क्रम रहँदैन ।”

“ट्युवाकरले निबन्धको परिभाषा यसरी दिएका छन्-हलुका पारा तथा असल ढङ्ग र लेखक तथा पाठक माझको विश्वस्त सम्बन्ध रहेको निबन्ध आदर्श निबन्ध हो ।”

नेपाली साहित्यका निबन्धकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले निबन्धलाई यसरी परिभाषित गर्छन् “यो (निबन्ध) टेबुल गफ हो, चस्मादार अध्यापकको व्याख्यान होइन न त बमन वेदान्त । यसमा ठर्रोपना हुँदैन यो लच्छिन्छ घनिष्ठतातिर ओर्लिन्छ ।”

बदरीनाथ भट्टराईले निबन्धको परिभाषा यसरी दिन्छन् “निबन्ध सत्य वस्तु देखाउने लेखकीय अन्तरज्योतिको शाब्दिक स्वरूप हो ।”

-बदरीनाथ भट्टराई

४.६.२ निबन्धका तत्त्वहरू

शून्यमा निबन्धको कल्पना गर्न सकिदैन । त्यसैले निबन्ध रचनाका पनि केही आधार हुन्छन् र यसका केही आफ्नै सामग्रीहरू छन् । यी सामग्रीहरू निबन्धका तत्त्व हुन् । निबन्धको आफ्नै संरचना हुन्छ । संरचनाको निर्माण त्यसका अवयव वा तत्त्वले गर्छन् ।^{ज्ञघठ} जसको चर्चा तल प्रस्तुत गरिन्छ ।

क) वस्तु

निबन्ध रचनाका लागि चाहिने प्रथम आवश्यक तत्त्व वस्तु हो । बुद्धितत्त्व र हृदयतत्त्वले समन्वयात्मक रूपमा निबन्धमा काम गरेका हुन्छन् । वस्तु तत्त्व निबन्धको प्राण हो यो बिना निबन्धको कल्पनासम्म पनि गर्न सकिदैन । यहाँ वस्तु शब्दले सामग्रीलाई लिन खोजिएका होइन

^{ज्ञघठ} मोहनराज शर्मा, समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५५, पृ. १६ ।

मानव-मस्तिष्क र हृदयसंग सम्बन्धित कुरा यहाँ वस्तु भनेर लिइएका छन् । ती हुन् बुद्धितत्त्व र भावतत्त्व । बुद्धि मानव मस्तिष्कको खारिएको प्रतिभा हो । यस अन्तर्गत चिन्तन, विचार, कार्यकारण, तर्क, गहिराइ , र औचित्य निर्वाह आउँछन् । मस्तिष्क जति माभिएको हुन्छ, बुद्धि जति तीव्र हुन्छ । त्यति नै चिन्तन, विचार आदि सशक्त र प्रभावकारी हुन्छन् । भावतत्त्व निबन्ध रचनाको वस्तुतत्त्व अन्तर्गत आउने अर्को पक्ष हो । यसलाई मानव हृदयको संवेदनशीलताले र अनुभूति क्षमताले समात्न सकिन्छ । यस अन्तर्गत सुकुमार संवेदनारागात्मक गाम्भीर्य, ध्वन्यात्मकता र चित्तको तरलता पर्दछन् । बुद्धि र हृदय निबन्धका मुलभूत सामग्री हुन् । बुद्धितत्त्व र भावतत्त्व नै निबन्धका वस्तु हुन् ।^{३४}

ख) शैली

भावना र भाषाको एकात्मकतालाई शैली भनिन्छ । परिमार्जित भावना विना कुनै पनि लेखनकला सफल नभए जस्तै परिष्कृत शैलीविना कुनै पनि लेखनकला पच्दैन । भाव र भाषाको सहभावमा शैली नाचेको हुन्छ । शैलीका आन्तरिक गुणहरू पदसङ्गति , पदसङ्गठन र अन्विति हुन् । उच्च पाराको शैली नभई भावको हस्तान्तरण हुन सक्दैन । सुकोमल शैलीमा मात्र सम्प्रेषणता रहन्छ । भावना र भाषाको समन्वयात्मक प्रस्तुति नै शैली मानिन्छ । जसरी निबन्ध लेखिएको छ, त्यस ढङ्ग विशेषलाई यस निबन्धको शैली भनिन्छ । शैली अभिव्यक्तिको प्रकार हो । यसले निबन्धलाई रोचक र आकर्षक रूप प्रदान गर्छ ।^{३५} शैली विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । भावका दृष्टिले संयत् शैली भावुक शैली र व्यङ्ग्य शैली त्यस्तै गरी भाषाका दृष्टिले प्रसाद शैली र समास शैली ।

ग) उद्देश्य

जेका निमित्त कुनै निबन्ध लेखिएको छ, त्यसलाई निबन्धको उद्देश्य भनिन्छ । प्रयोजन भनेको पनि यही हो । प्रत्येक निबन्ध कुनै न कुनै उद्देश्य पूरा गर्न लेखिन्छ । निबन्धका उद्देश्यहरू चारवटा छन् सूचना प्रदान, सहमतीकरण, अनुभववितरण र घटनाप्रस्तुति ।

^{३४} गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत् पृ. १७ ।

^{३५} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत् पृ. ५१६ ।

निबन्धको रचना यिनै चारमध्ये कुनै एउटा उद्देश्य पूर्तिका लागि गरिन्छ ।^{जदण} निबन्धको रचना आत्मप्रकाशन र सूचनात्मकता जस्ता उद्देश्यका लागि पनि गरिन्छ ।

४.७ निबन्धको वर्गीकरण

निबन्धका प्रमुख दुई भेद छन् र ती हुन् - १. निजात्मक वा आत्मपरक र २ परात्मक वा विषयपरक । यिनमा पहिलो अर्थात निजात्मक निबन्धका जन्मदाता फ्रान्सेली निबन्धलेखक मोन्ते हुन् भने दोस्रो वा परात्मक निबन्धका प्रणेता चाहिँ बेलाईतका लेखक फ्रान्सिस बेकन हुन् । खास गरेर निबन्धको वर्गीकरण दुई आधारमा गर्न सकिन्छ । (क) विषयका आधारमा (ख) अभिव्यक्तिका आधारमा विषयका आधारमा निबन्धका दुई भेद छन्- (१) परात्मक वा विषयपरक (२) निजात्मक वा आत्मपरक त्यस्तै अभिव्यक्तिका आधारमा निबन्धका चार तह विभाजन गरिएका छन् - (१) वर्णनात्मक निबन्ध (२) विवरणात्मक निबन्ध (३) विचारात्मक निबन्ध (४) भावात्मक निबन्ध ।

१. परात्मक वा विषयपरक निबन्ध

विषयपरक निबन्धहरू विषयकै सेरोफेरोमा घुम्छन्, यस्ता निबन्धमा निबन्धकार आफू तटस्थ रहन्छ र विषयवस्तुको चिनारी गराउने धुनमा रहन्छ । यसमा निबन्धकारको स्व टड्कारो रूपमा प्रकट हुँदैन । निजानुभूतिको वास्ता नगरेर पर वस्तुसत्यको यथार्थचित्र प्रस्तुत गर्नु उसको मूल लक्ष्य हुन्छ । निबन्धकारका निजी भावना उल्लास तथा अनुभवहरू परात्मक निबन्धमा रूपायित हुँदैनन् । लेखक नचिनिएर विषयवस्तुको अवगत गराउनु र पाठकलाई वाक्छल वा पाण्डित्य प्रदर्शनमा नअल्झाएर वस्तुबोधतर्फ बढी उन्मुख गराउनु परात्मक निबन्धका गुण हुन् ।^{जद्वज} परात्मक निबन्धका दुई उपभेद छन्-वर्णनात्मक र विवरणात्मक

अ. वर्णनात्मक निबन्ध

वस्तुपरक आधारमा कुनै वस्तुतथ्यलाई पाठक समक्ष हस्तान्तरण गर्नु नै वर्णनात्मक निबन्ध हो । कुनै पनि वस्तुको अवस्था र रूपलाई सकेसम्म सानो आकारमा उतार्ने प्रयास लेखकले गरेको हुन्छ ।

आ) विवरणात्मक निबन्ध

कुनै पनि घटेका घटनाहरूलाई क्रमबद्धरूपमा हुलिया दिने खालका निबन्धहरू विवरणात्मक निबन्धका कोटिमा पर्दछन् । ऐतिहासिक घटनाक्रम यात्रा संस्मरण एवम् शासन

^{जद्वज} गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत् पृ. २३ ।

पद्धति जस्ता निबन्धहरू नै विवरणात्मक निबन्ध हुन् । घटेका घटनाको पूर्वापर सम्बन्ध घटनाले आन्तरकालमा पारेको प्रभाव जस्ता विषय नै यसको आत्मा हो ।

२. निजात्मक वा आत्मपरक निबन्ध

व्यक्ति स्वयम् रङ्गिएको निबन्ध निजात्मक वा आत्मपरक निबन्ध हो । व्यक्तिका निजी अनुभव, विचार र विद्वत्ता प्रदर्शन गर्ने खालका निबन्धहरू यस भेदमा समेटिन आउँछन् । यसमा निबन्धकार स्वयम् चिनिएको हुन्छ त्यसो हुनाले यस्ता निबन्धलाई विषयीनिष्ठ वा निजात्मक निबन्ध भन्ने पनि प्रचलन छ । यस्ता निबन्धका लागि बाह्य विषयहरू व्यक्तित्व प्रदर्शनका माध्यम मात्र हुन् । लेखक आधारका लागि मात्र निबन्धलाई छुन्छ अनि त्यसकै माझबाट आफ्नो व्यक्तित्व प्रदर्शन गर्न थाल्छ । निबन्धकार विषयको चिनारी गराउने तरखरमा लाग्दैन थोरबहुत विषयको चित्र अगाडि आए पनि आत्म प्रकाशनको मात्रा बढी हुन्छ । निबन्धकार यहाँ कहिले आफ्नो यात्रा अनुभवको वर्णन गर्छ भने कहिलेकाहिँ विद्वत्त्व वा पांडित्यको प्रदर्शन गर्छ । पाठकलाई आफ्नो यात्राका फाँटमा पुऱ्याई लेखकले आफ्नै तीता मीठा अनुभव र गुनासोहरू पोख्दै उसबाट नजिकको सम्बन्ध स्थापित गरेको हुन्छ ।^{जद्व} निजात्मक निबन्धका तीन उपभेद छन्- १. वैयक्तिक २. भावात्मक ३. विचारात्मक

अ) विचारात्मक निबन्ध

विचारात्मक निबन्धमा बुद्धिको अग्रगण्य स्थान रहन्छ । कुनै पनि लेखकले वाक्यको वर्णन गर्ने क्रममा आफ्नो मत वा सिद्धान्तको स्थापना गरेको हुन्छ । दृष्टान्तको भिल्काहरू पनि यसमा पाइन्छन् । विवरणात्मक निबन्ध नै विचारात्मकमा परिणत हुन सक्छ । आफूले देखे सुनेका घटनाहरूलाई आफ्नो विचार अनुकूल पार्दा स्वतः विचारात्मक निबन्ध जन्मन्छ ।^{जद्वघ}

आ) भावात्मक निबन्ध

भाव वा अनुभूतिहरू हृदयसँग सम्बद्ध रहन्छन् । हार्दिकता, संवेदनाशीलता सौकुमार्य यस्ता निबन्धमा प्रयुक्त हुन्छन् । यसमा तर्क वा सिद्धान्तको गुन्जायस रहँदैन । वस्तुलाई छोएर त्यसको माध्यमबाट अनुभूतिको कोमल स्पर्श गर्दै हृदय विछ्याउने काम भावात्मक निबन्धमा

^{जद्व} गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत् पृ. २४ ।

^{जद्वघ} ईश्वर बराल, सयपत्री, ते.सं. (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०३०), पृ. १६ ।

हुन्छ । यसमा प्रायः लक्ष्यणा र व्यञ्जना शक्तिको पनि प्रयोग हुनाले पढ्दै जाँदा काव्यको स्वाद पनि पाउन सकिन्छ । भावात्मक निबन्धमा अनुभूतिको स्वतः स्फूर्त प्रवाह हुनुपर्छ ।

४.७ निबन्धको इतिहास

नेपाली निबन्धको इतिहासलाई तीन चरणमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ । १८३१ सालबाट प्रारम्भ भएको नेपाली निबन्धले सयौं वर्ष पार गरिसकेको छ । वि.सं १८३१ देखि हालसम्मको समयावधिलाई निम्न अनुसार देखाउन सकिन्छ-

४.७.१ नेपाली निबन्धको प्राथमिक काल

नेपाली निबन्धको प्राथमिक काल वि.सं १८३१ बाट प्रारम्भ हुन्छ र यो वि.सं १९५७ सम्म फैलिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहको 'दिव्योपदेश' (१८३१) बाट नै नेपाली निबन्धको ऐतिहासिक चर्चा सुरु गर्नु पर्ने हुन्छ । पृथ्वीनारायण शाहको उक्त दिव्योपदेश वास्तवमा नेपाली भाषाको भाषिक सामर्थ्य, साहित्यिक गुण र कलात्मक अभिव्यञ्जनाको संयोजन मात्र होइन , अपितु विचारको प्रस्तुति र आन्तरिक सङ्गठनका दृष्टिले पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । अतः नेपाली निबन्धको प्राथमिक कालको प्रारम्भ यही दिव्योपदेशबाट भएको मान्नुपर्ने देखिन्छ । यस समयका अन्य कृतिहरूमा रामचन्द्र पाध्या रेग्मीको लक्ष्मीधर्म संवाद (१८५१) दैवज्ञज्योति नरसिंहको तुलसीस्तव (१९६६) सुन्दरानन्द वाँडाको त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा (१८८९-९० तिर) आदि ।

४.७.२ नेपाली निबन्धको माध्यमिक काल

नेपाली निबन्धको माध्यमिक कालको समयावधि वि.सं १९५८ देखि १९९१ सम्म रहेको छ । १९५८ देखि काठमाडौँबाट 'गोरखापत्र' प्रकाशित हुन थालेपछि त्यसका विभिन्न अङ्कहरूमा विविध खालका गद्य रचना वा लेखरचनाहरू देखापर्न थाले जसबाट नेपाली निबन्धमा माध्यमिक काल प्रारम्भ हुन्छ । यस समयमा अन्य पत्र पत्रिकाहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । तिनले पनि नेपाली निबन्धको माध्यमिक कालको विकासका लागि ठूलो योगदान गरेका छन् । गोरखापत्रमा प्रकाशित आख्यानेतर गद्यरचनाहरू निबन्ध वा प्रबन्धका निकै नजिक छन् । मौलिक नेपाली निबन्धको परम्परा यसै पत्रिकाबाट सुरु गरिएको पाइने हुनाले पनि ती गद्य रचनाको ऐतिहासिक मूल्य छ । यस समयमा प्रकाशित केही गद्यरचनाहरूमा अधि मूर्ख पछि बुद्धिमान (१९५९) कृषि बृतान्त (१९५९) बसन्तवर्णनम (१९६१) शिक्षोपदेश (१९६६) निद्रा (१९६६) आदि ।

४.७.३ नेपाल निबन्धको आधुनिक काल

शारदा पत्रिकाको प्रकाशन (१९९१) देखि हालसम्मको समयलाई नेपाली निबन्धको आधुनिक काल भनिन्छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा प्रथम आधुनिक नेपाली निबन्धकार हुन् । देवकोटाको आषाढको पन्ध्र निबन्ध नै आधुनिक नेपाली निबन्धको आरम्भिक रचना हो । देवकोटाले नै सर्वप्रथम नेपाली निबन्ध परम्परामा निजात्मक निबन्ध लेखेका छन् । नीति शिक्षा तथा सुधारका भावनालाई सूक्तिमय ढङ्गमा लिपिबद्ध गर्ने मध्ययुगी प्रवृत्तिको अन्त्य देवकोटाबाट भयो । उनले अर्न्तहृदयका भावनालाई कलात्मक मूल्यकासाथ संयोजन गरे । यही नै नेपाली निबन्धको इतिहासमा आधुनिकताको प्रतिष्ठापनको समय थियो । आधुनिक नेपाली निबन्धलाई तीन उपचारणमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ, जसमा प्रथम उपचरण (१९९१ देखि २००३) दोस्रो उपचरण (२००४ देखि २०१६) तेस्रो उपचरण (२०१७ देखि हालसम्म लक्ष्मण राजवंशी आधुनिक नेपाली निबन्धको तेस्रो उपचरणमा देखा परेका एक उत्कृष्ट आधुनिक निबन्धकारका रूपमा रहेका छन् । विषयवस्तुका दृष्टिले राजवंशीले आत्मपरक साथै वस्तुपरक दुवै निबन्ध लेखेका छन् । राजवंशीका दुईवटा निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन् । जसमा प्रतिबिम्ब (२०४६) र गुञ्जन (२०६४) रहेका छन् । उनको प्रतिबिम्ब निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्कलित निबन्धलाई विषयवस्तुका दृष्टिले आत्मपरक र वस्तुपरक गरी यसरी छुट्याउन सकिन्छ ।

प्रतिबिम्ब २०४६

क्र.सं.	आत्मपरक	क्र.सं.	वस्तुपरक
१	नेल्सन मण्डेलालाई पत्र	१	सह/अस्तित्व 'मानव र प्रकृतिबीच'
२	परीक्षणका घडी	२	हाम्रो राष्ट्रियता खतरामा ?
३	नेपाल र राष्ट्रलाई मैले यसरी चिनाएँ	३	श्री सुवाष घिसिङ हिज मास्टर्स भ्वाइस
४	अबको हाम्रो चिनारी	४	पगडी है हिन्दुस्तानी खोपडी इङ्गलिस्तानी
५	खै मेरो देश ?	५	मूछ निचे नहीं होंगें ।
६	महाशिवरात्री	६	अग्नि परीक्षाको साँधमा नेपाल भारत सम्बन्ध
७	धन्य छ शाह जी	७	समस्याको जरो कहाँ छ ?
८	नयाँ र पुराना वर्षहरूलाई स्वागत र बिदाइ	८	अब के होला ?
९	जय देश जय गाली	९	अभै केही छ कि ?
१०	मह काटनेले औँला चाट्छ	१०	मध्यस्थताको खाँचो
११	भू.पू माननीय भत्ता	११	एउटा प्रश्न भुण्डिएर मर्ने कि फालहाली मर्ने
१२	भिँगटी छानाका बासिन्दाहरू	१२	अब भूटानको पालो
१३	यो विज्ञापन होइन, खुसीको खबर	१३	राजनैतिक परिचालन आजको सन्दर्भमा

		१४	‘एउटै डुङ्गाका यात्री’ गिरिजा बाबु
		१५	पाकिस्तानी प्रजातन्त्र तलवारको धार माथि
		१६	बधाई छ, नेपालीको श्री गोर्वाचोभलाई
		१७	हनेकरलाई हाम्रो पनि बधाई छ
		१८	तबल वृद्धि र बजार
		१९	म्यान्सर अजय छैन
		२०	चुनावी मैदानमा तेस्रो विन्दु
		२१	शैक्षिक स्वायत्तता र राजनैतिक दवाव

प्रतिबिम्ब २०४६

लक्ष्मण राजवंशी नेपाली निबन्ध इतिहासको आधुनिककालको तेस्रो उपचरणमा देखा परेका निबन्धकार हुन् । उनीद्वारा लेखिएको प्रतिबिम्ब सङ्ग्रहमा सङ्कलित निबन्धहरू विषयवस्तु शैलीशिल्प चिन्तनका दृष्टिले साह्रै उच्चस्तरका देखिदैनन् । उनका निबन्धमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जस्तो आत्मपरकता शंकर लामिछानेको जस्तो चिन्तनशीलता र भैरव अर्यालको जस्तो व्यङ्ग्य पाइदैन । साथै विषयवस्तुका दृष्टिले उनका निबन्ध आत्मपरक र वस्तुपरक दुवै खालका देखिन्छन् । राजवंशीले आफ्नो प्रतिबिम्ब निबन्ध सङ्ग्रहमा विविध विषयवस्तुलाई समेटेका छन् । खास गरेर राजवंशीको यस निबन्ध सङ्ग्रहमा कुटनैतिक सम्बन्धलाई धेरै जोडदिएर निबन्ध लेखिएका छन् । परराष्ट्र सम्बन्ध कस्तो हुनुपर्छ, एउटा मित्रराष्ट्रले अर्को मित्रराष्ट्रसँग कस्तो सम्बन्धको अपेक्षा गरेको हुन्छ, मित्र राष्ट्रहरूका बीचमा कस्ता सन्धि सम्झौता गर्नुपर्छ जस्ता विषयलाई समेटेर धेरै निबन्धहरू लेखिएका छन् । राजवंशीले धार्मिक विषयलाई पनि निबन्ध लेखनको विषय बनाएका छन् । यसप्रकार लक्ष्मण राजवंशीले देशको आर्थिक राजनैतिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक जस्ता जनताका सरोकारका विषयलाई लिएर निबन्धहरू लेखेका छन् । परराष्ट्र सम्बन्ध पनि उनको निबन्ध लेखनको विषय बनेर आएको छ । यसरी लक्ष्मण राजवंशीको प्रतिबिम्ब निबन्ध सङ्ग्रहको अध्ययन गर्दा यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित ३४ वटा निबन्धहरूमध्ये धेरै निबन्धहरू वस्तुपरक र केही निबन्धहरू आत्मपरक देखिन्छन् । धेरैजसो निबन्धहरू वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरेर लेखिएका छन् भने केहीमा विश्लेषणात्मक शैलीको पनि प्रयोग गरिएको छ । उखान टुक्काको प्रयोगले उनको भाषा सरल र मर्मस्पर्शी भएको छ । कुनै निबन्धहरूको शीर्षक नै उखानबाट राखिएको कारण निबन्धहरू बढी आकर्षक देखिन्छन् ।

लक्ष्मण राजवंशीको प्रतिबिम्ब निबन्ध सङ्ग्रहलाई अध्ययन गर्दा जसरी विविध विषयलाई लिएर निबन्ध लेखेका थिए । त्यस्तै गरी विविध उद्देश्यका लागि निबन्ध लेखिएको देखिन्छ । उनका कुनै निबन्धमा मित्र राष्ट्रहरूका बीचमा कस्तो सम्बन्ध हुनु पर्छ भन्ने उद्देश्य राखिएको छ । अझै कुनैमा राजनीतिक धार्मिक शैक्षिक साथै आर्थिक चेतना अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । साथै केहीमा देशलाई चिनाउने माध्यमको खोजी गर्दै देशको चिनारी दिने कार्य गरिएको छ ।

त्यस्तै लक्ष्मण राजवंशीद्वारा लेखिएको गुञ्जन (२०६४) निबन्ध सङ्ग्रहका निबन्धलाई विषयवस्तुका दृष्टिले आत्मपरक र वस्तुपरक गरी यसरी छुटाइन्छ ।

गुञ्जन २०६४

क्र.सं.	आत्मपरक	क्र.सं.	वस्तुपरक
१	राष्ट्रको पहिचान	१	निबन्ध
२	खेल	२	शब्द
३	म	३	जीवनको उद्देश्य
४	बैसको महिमा	४	राजनीति
५	यात्रा	५	कुर्सी माहात्म्य
६	कैदी र कैदखाना	६	युगको साक्षी म
७	दुई यात्रु	७	नागरिक
	-	८	भ्रम
	-	९	लाज
	-	१०	इज्जत
	-	११	जुवा
	-	१२	शिक्षा
	-	१३	आँखा
	-	१४	एउटा घर
	-	१५	देउता र मानिस
	-	१६	देउताका कुरा
	-	१७	परिवर्तन
	-	१८	मानव र मान्छे

गुञ्जन २०६४

‘गुञ्जन’ लक्ष्मण राजवंशीद्वारा लेखिएको पछिल्लो चरणको निबन्धात्मक कृति हो । गुञ्जन (२०६४) खास गरेर साङ्गीतिक शब्द हो । तर पनि यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूमा निबन्धकारको अन्तरात्माको आवाज गुञ्जिएको छ । कहींकहीं व्याङ्ग्य विद्रोहको स्वर समेत

सम्मिलित बनेको निबन्धकारको आवाजको यो गुञ्जन चानेचुने छैन । किनभने यो 'गुञ्जन' निबन्धकारको यतिञ्जेलसम्मको अथवा भन्नुँ बहत्तर/तिहत्तर वर्षसम्मको जीवनका अध्ययन अनुशीलन, अनुभव, अनुभूति, चिन्तन मनन, धारणा मान्यता तथा दृष्टिकोण र आस्था अनास्थादिले भरिपूर्ण अन्तरात्मको आवाजको गुञ्जन हो ।^{जद्व} निबन्धकार राजवंशीले यस निबन्ध सङ्ग्रहमा पनि विविध खालका विषयवस्तुको प्रवेश गराएका छन् । निबन्ध शीर्षकको वस्तुपरक निबन्धबाट प्रारम्भ भएको निबन्धकारको यस सङ्ग्रहको यात्रा मान्छे र मानव शीर्षकको निबन्धमा गएर अन्त्य भएको छ । राजवंशीले यस निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्कलित निबन्धमा कुनैमा निबन्धको जानकारी, शब्दको सकारात्मक र नकारात्मक अर्थ जीवन र मृत्युको गम्भीर दार्शनिक निष्कर्ष, राजनीतिको जनपक्षीय पहिचान, कुर्सी पाउनका लागि गरिने विविध खेलहरू, देशमा भएका विविध सन्धिसम्झौता भ्रष्टाचार घूसखोरी बेइमानी जस्ता कुराहरूको वर्णन गरिएको छ भने कुनैमा पञ्चहरूका क्रियाकलाप नागरिक शब्दको उत्पत्तिदेखि अन्तसम्मका कुरा, इज्जत के हो त्यसको व्यापक वर्णन जुवा र त्यसबाट हुने हानी नोक्सानी शिक्षाको चौतर्फी प्रयोग र अर्थ, राजनीतिक खेलहरूका साथै देवता र मानिसबीचको सम्बन्ध जस्ता निबन्धको विषय उनी स्वयम्ले देखे भोगेको समाज र त्यसको परिवेश हो ।

निबन्धकार लक्ष्मण राजवंशीद्वारा लेखिएको 'गुञ्जन' निबन्ध सङ्ग्रहमा भएका निबन्धहरूमध्ये धेरै वस्तुपरक र केही आत्मपरक रहेका छन् । भाषाशैलीका दृष्टिले यस निबन्ध सङ्ग्रहमा भएका निबन्धमा सुबोध्य र सुपाच्य भाषिक संरचनाको प्रयोग गरिएको छ । त्यसैले उनका निबन्धहरूका निम्ति विशिष्ट पाठकको खोजी गरिरहनु पर्दैन । बरु निबन्धका प्रस्तुतिगत एवम् शैलीगत विविधताले गर्दा यसमा आस्वाद बहुलता टड्कारै अनुभूत हुन्छ । उखान टुक्का र जनजिब्रोका शब्दहरूको प्रयोगले निबन्धहरू बढी उत्कृष्टतातिर लम्केका छन् । तापनि वर्णविन्यास भने ठाउँ ठाउँमा बिग्रिएको पाइन्छ ।

विविध उद्देश्यका साथ राजवंशीले निबन्ध लेखेका छन् । खास गरेर मुलुकको सामाजिक, राजनीतिक कुप्रवृत्ति माथि व्यङ्ग्य, राष्ट्रियदेखि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्मका विकृति र विसङ्गतिहरूप्रतिको आक्रोस र शोषित पीडित वर्गप्रतिको सम्बेदनशीलता यिनका निबन्धको

^{जद्व} कुमारबहादुर जोशी, लक्ष्मण राजवंशीको गुञ्जन निबन्ध सङ्ग्रह भूमिका ।

उद्देश्य रहेको छ । साथै शिक्षा, धर्म आदिको बारेमा जानकारी गराउनु पनि उनका निबन्धको उद्देश्य रहेको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार

लक्ष्मण राजवंशीका पूर्खा चौकोटमा बसेका थिए । तिनै पूर्खाका सन्तानका रूपमा लक्ष्मण राजवंशीको जन्म वि.सं १९९२ मा पिता बुद्धिबहादुर राजवंशी र माता पूर्णकुमारी राजवंशीको कोखबाट इन्द्रचोक काठमाडौँमा भएको थियो । नेवारी संस्कारमा उनको न्वारान भएको थियो । राजाको वंश भएको हुनाले राजवंशी नामकरण हुन् गएका लक्ष्मण राजवंशीको परिवार सम्पन्न थियो । राजपरिवारसँग सम्बन्ध भएको कारण जीवन यापन गर्नका निम्ति यिनीहरूलाई गाह्रो थिएन । राजवंशीको बुबा दरवारमा जागिरेका रूपमा नियुक्त भएका थिए तापनि लक्ष्मण राजवंशीले भिन्नै पेसा अपनाए र काठमाडौँको बटुटोलमा बाल्यकाल बिताएका लक्ष्मण राजवंशी आफ्ना परिवारको माया ममतामा हुर्केका थिए । बाल्यकालमा स्कूल जान नमान्ने राजवंशी पछि शिक्षाविद्का रूपमा समेत प्रख्यात भए । शिक्षकहरूको कठोर सजायको बाबजुत पनि असल शिक्षा हासिल गरेर राजवंशी विभिन्न भाषा जान्ने भए । उनले नेपाली, नेवार, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, जर्मनी आदि भाषाहरूमा राम्ररी कुरा गर्न सक्दछन् । पिता पूर्खाको प्रभावका कारण लक्ष्मण राजवंशीमा पनि राजनैतिक चेतना सानैदेखि बढ्दै गएको देखिन्छ । सानै उमेरदेखि राजनीतिक घटनाहरू ध्यान दिएर सुन्ने राजवंशीको किशोरावस्था यिनै राजनैतिक घटनाहरूमा संलग्न हुँदै बितेको थियो ।

वि.सं २००९ मा न्यून वैतनिक कर्मचारीहरूले गरेको आन्दोलनबाट राजनीतिमा प्रवेश गरेका राजवंशी त्यही आन्दोलनमै पहिलो पटक जेल सजाय भोग्न पुगेका थिए । यसपछि विभिन्न आन्दोलनको नेतृत्व उनले गरेका थिए । तत्कालीन कालो स्कूल पाठशालाबाट अक्षरारम्भ गरेका राजवंशीको विद्यालय शिक्षाको सुरुवात भने दरवार स्कूलबाट भएको थियो । पढाइप्रति त्यति ध्यान नभएका कारण उनको विद्यालय शिक्षा जनेतेन पासका रूपमा अगाडि बढेको थियो । राजनीतिप्रति भुकावको कारण जेल परेर प्रवेशिका परीक्षा समेत जेलबाट नै दिएका थिए । उनको उच्च शिक्षा वि.सं २०११ मा दरबावर इन्टरमिडियट कलेजबाट प्रारम्भ हुन्छ । त्यसपछि केही समय स्वाध्ययनमा लागेका लक्ष्मणले २०२० सालमा राजनीतिशास्त्र विषय लिएर स्नातकोत्तर तहमा केन्द्र टप गर्न पुगे । दुई छोरा र एक छोरीका पिता लक्ष्मण राजवंशीको विवाह २०१६ वैशाखमा काठमाडौँ ठमेल निवासी विलासमान प्रधानकी सुपत्री

शोभना राजवंशीसँग नेवार संस्कृति अनुसार भएको देखिन्छ । सबल आर्थिक अवस्था भएका लक्ष्मण राजवंशी राजनीतितर्फ निकै सक्रिय रहेका थिए । सरकारी जागिर नखाएका उनले निजी क्षेत्रमा भने धेरै समयसम्म कार्य गरेको बुझिन्छ, उनको जागिरे जीवन वि.सं २०१७ देखि आन्दकुटी विद्याश्रमबाट प्रारम्भ हुन्छ । तीन वर्ष अङ्ग्रेजी भाषा तालिम केन्द्रमा काम गरेका राजवंशीले २०३० सालदेखि अनवरत रूपमा सिद्धार्थ वनस्थलीका संस्थापक प्रधानाध्यापकका रूपमा काम गर्दै आएका छन् ।

जागिर र पढाइमा मात्रै समय नबिताएका उनले विभिन्न संघ संस्थाहरूमा पनि काम गरेको देखिन्छ । कुनैमा संस्थापक र कुनैमा अध्यक्ष, सल्लाहकार र सदस्य गरी उनले करिब तेह्र वटा संस्थामा काम गरेका छन् । राजवंशीका माता पिताको देहवसान २०५५ र २०५० मा भएको थियो । नेपालीका साहित्यकार सिद्धिचरण श्रेष्ठको प्रभावबाट साहित्यमा लागेका राजवंशी २००९ सालमा जेल पर्दाबाट साहित्य लेखनमा लागेका थिए त्यसैको फलस्वरूप २०३८ मा 'मेरो कपाल तिम्रो निधार' नामक कथासङ्ग्रह २०४६ सालमा 'प्रतिबिम्ब' निबन्ध सङ्ग्रह र २०६४ सालमा 'गुञ्जन' निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन् भने नेवारी भाषामा उनका नौ वटा कथा सङ्ग्रह पनि प्रकाशित भएका छन् । साथै अङ्ग्रेजीमा उनका पाँचवटा कृति अनुवाद भएका छन् । भ्रमण मुख्य रुचि भएका राजवंशीले स्वदेशका पचास भन्दा बढी जिल्लाको भ्रमण गरेका छन् भने विदेशका वीसौं देशहरूको भ्रमण गरेर त्यहाँको सामाजिक राजनैतिक, सांस्कृतिक अवस्थाको बारेमा ज्ञान हासिल गरेका छन् ।

यसरी जीवनमा विभिन्न कार्य गरेवापत राजवंशीले गोरखा दक्षिणबाहु, त्रिशक्ति पट्ट, राष्ट्रिय शिक्षा पुरस्कार जस्ता सम्मान तथा पुरस्कार पाएका छन् भने विदेशबाट समेत उनी सम्मानित भएका छन् । राजा वीरेन्द्रको आकस्मिक स्कुलको निरीक्षणलाई जीवनको एक स्मरणीय क्षण मान्ने राजवंशीले साहित्यलाई समाजको दर्मणका रूपमा लिन्छन् ।

व्यक्तित्वको निर्माण व्यक्तिले जीवनमा गरेका विभिन्न पक्षले गर्दछ । उसको शारीरिक गठनदेखि लिएर उसभित्र निहित प्रतिभाहरूलाई नै व्यक्तित्वका रूपमा लिइन्छ । लक्ष्मण राजवंशी शारीरिक रूपमा मझौला कदका देखिन्छन् । ४-५ फिट, उचाइ शरीर सुहाउँदो मोटाइ, गहुँगोरो वर्ण, हँसिलो अनुहार भएका राजवंशी मिलनसार छन् । हाल उनको तौल ५६/५७ किलोग्राम रहेको छ । सबैसँग समान व्यवहार गर्ने राजवंशी कसैप्रति भेदभाव गर्न चाहँदैनन् । उनी पक्षपातरहित भएर स्पष्ट कुरा गर्न मन पराउँछन् । उनका बारेमा कसैले केही

जानकारी पाउन खोज्दा नम्राताका साथ चाहेको कुरा उपलब्ध गराएर आफ्ना बारेमा देखे बुझेको कुनै पनि कुरा व्यक्त गर्न छुट भएको बताउने राजवंशी सरल निर्मिक अग्रगामी तथा स्पष्टवादी स्वभावका छन् । गरिब दुःखीहरूमाथि सक्दो सहयोग गर्ने उनी “मान्छेले गल्ती गर्छ तर गल्तीको स्वीकार गर्ने व्यक्तिलाई माफी दिनुपर्छ” भन्ने राजवंशी सरल जीवन उच्च विचार राख्ने व्यक्तित्व हुन् ।

विद्यालयमा पढ्दादेखि नै फाट्टफुट्ट कथा लेख्ने गरेका राजवंशीको साहित्यिक यात्राको आरम्भ पनि कथाबाट नै भएको देखिन्छ । प्रारम्भका साहित्यिक कृतिहरू त्यति राम्रा नभए पनि सहभागी हुन र केही जान्नका लागि उनले साहित्यिक कार्यक्रममा भाग लिन्थे । खास गरेर राजनीतिमा लागेको बेला जेल सजाय पाएका उनले जेलामा समय बिताउन साहित्यिक कृति रचना गरेको देखिन्छ । पछि स्वतन्त्र नागरिकका रूपमा रहेर जीवन बिताउने घोषणा गरी सरकारलाई पत्र लेखेर शिक्षा क्षेत्रमा लागेका राजवंशी जीवनको अन्त्यसम्म पनि यसै क्षेत्रमा लागेको पाइयो । वि.सं २०३६ भन्दा अगाडि रचना गरेका कृतिहरू अप्रकाशित भएका कारण ती हाल उपलब्ध छैनन् भने वि.सं २०३६ देखि रचना गरेका कथाहरूको सङ्ग्रह ‘मेरो कपाल तिम्रो निधार’ मा प्रकाशित भएको छ । जसमा दश वटा कथाहरू सङ्कलित छन् । उनका यी कथाहरूमा नेपाली सामाजिक जनजीवनका सकारात्मक नकारात्मक पक्षहरूको यथार्थ चित्रण गरेका छन् । राजवंशीका कथाहरूमा शैक्षिक क्षेत्रमा देखापरेका विसङ्गति, नेपाली समाज, संस्कृति र परम्परा नेपाली समाजको पारिवारिक अवस्था प्रेम, मनोविज्ञान, राजनीति आदिलाई कथाको विषयवस्तु बनाएर आफ्नो दृष्टिकोण स्पष्ट पारेका छन् । लक्ष्मण राजवंशीले कथामात्र नलेखेर निबन्ध पनि लेखेका छन् । उनका दुई निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । जसमा धेरै निबन्ध वस्तुपरक र केही आत्मापरक छन् ।

पटक पटक गरेर चार पटकसम्म जेल सजाय पाएका राजवंशी जम्मा २२ महिना जेल सजाय भोगेका थिए । पछि राजनीतिलाई छोडेर शिक्षा क्षेत्रमा लागेका राजवंशी शिक्षाविद्, शिक्षा व्यवस्थापक, सामाजसेवी हुँदै मानव सेवामा लागेको देखिन्छ । स्कूल पढ्दादेखि नै साहित्यतिर लम्किएका राजवंशीले फाट्टफुट्ट कथाहरू लेखेर यस क्षेत्रमा प्रवेश गरेका थिए । २०३६ सालदेखि आधिकारिक रूपमा कथा लेखेका राजवंशीको कथा सङ्ग्रहका रूपमा २०३८ सालमा ‘मेरो कपाल तिम्रो निधार’ प्रकाशित हुन्छ । यसमा दश वटा कथाहरू सङ्कलित छन् । विविध विषयलाई टिपेर कथा लेख्ने राजवंशी नेपाली कथाको आधुनिक कालको उत्तरार्द्ध चरणका

सफल कथाकार हुन् । सामाजिक यथार्थलाई कथामा प्रयोग गर्ने राजवंशीले कहीं नारी मनोविज्ञान त कहीं बालमनोविज्ञानलाई प्रयोग गरेर कथा लेखेका छन् । कुनै कथामा गरिबीको पीडा छ भने कुनैमा बालविवाहको जानकारी छ । त्यस्तै कुनैमा प्रेमका विषयवस्तु आएका छन् भने कुनैमा विवाहका साथै उच्च परिवारको जीवनशैलीलाई देखाइएको छ ।

राजवंशीले आफ्नो कथामा नेपाली सामाजिक जनजीवनका सकारात्मक नकारात्मक पक्षहरूको यथार्थ चित्रण गरेका छन् । उनका कथाका पात्रलाई हेर्दा उनले स्त्री, पुरुष, बाल, वृद्ध सबै खालका पात्रहरूको प्रयोग गरेका छन् । कुनैमा उच्च वर्गका पात्रको प्रयोग गरेका छन् भने कुनैमा निम्न र मध्यवर्गका पात्रको प्रयोग गरेर कथाको कथावस्तुलाई अगाडि बढाएका छन् । उनका कुनै पात्रले व्यक्तिको मात्र प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने कुनैले वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

परिवेशगत दृष्टिले उनका समग्र कथालाई हेर्दा परिवेश सुहाउँदो देखिन्छ । राजवंशीले कहीं ग्रामीण परिवेशको प्रयोग गर्दछन् भने कहीं सहरिया परिवेशको प्रयोग गर्दछन् । त्यसकारण परिवेशले उनका कथालाई जीवन्तता प्रदान गरेको छ । समष्टिमा उनका कथाको भाषाशैली सरल छ । विभिन्न उखान टुक्काको प्रयोग सरल, संयुक्त र मिश्रवाक्यको प्रयोग, भर्रा नेपाली शब्दको प्रयोगले कथा आकर्षक भएका छन् तर पनि वर्ण विन्यासगत कमिकमजोरी भने देखिन्छ । उनका कथामा द्वन्द्वको पनि सफल प्रयोग गरिएको छ । आन्तरिक र बाह्य दुवै द्वन्द्वले कथालाई निष्कर्षतातर्फ धकेलेको छ । प्रथम र तृतीय दुवै दृष्टिविन्दु प्रयोग गरेर कथा लेखेका राजवंशीका कथाको उद्देश्य पनि फरक फरक छ ।

साहित्यकार लक्ष्मण राजवंशीको कलम चलेको अर्को विधा निबन्ध हो । उनका दुईवटा निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन् । 'प्रतिबिम्ब' (२०४६) र 'गुञ्जन' (२०६४) उनका दुई निबन्ध सङ्ग्रह हुन् । जसरी राजवंशी नेपाली कथाका आधुनिक कालका एक सफल कथाकार हुन् त्यसैगरी उनी नेपाली निबन्धको आधुनिक काल तेस्रो उपचरणका एक सफल निबन्धकार हुन् । उनका दुईवटा निबन्ध सङ्ग्रहमा जम्मा ५९ वटा निबन्धहरू सङ्कलित छन् । प्रगतिशील विचारधाराका राजवंशीले त्यस्तै किसिमका निबन्ध लेखेर नेपाली साहित्यलाई सम्मृद्ध बनाएका छन् । राजवंशीका निबन्धमा जीवनको उद्देश्य सम्बन्धी गम्भीर दार्शनिक चिन्तबुद्दो र भरपर्दा प्रयास पाइन्छन् । राजनीतिको नकारात्मक पक्षको सटिक वर्णन गर्दै मुलुकको खास गरी राणाकालदेखि हाल सम्मको इतिहास केलाउँदै अन्त्यमा राजनीतिको जनपक्षीय पहिचान

गरिएको पाइन्छ । उनका निबन्धहरू सबै समान गुणस्तरका नभए पनि राम्रा र पठनीय छन् । यिनका निबन्धमा हाम्रो समाजमा व्याप्त हुँदै आएका विभिन्न प्रकारका बेइमानी र जालसाजी भूट गिर्दो नैतिकता, षड्यन्त्र, निर्लज्जता, अन्याय, अत्याचार, शोषण आदि विकृति विसङ्गतिप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गर्दछन् ।

विषयवस्तुका दृष्टिले विविध विषयवस्तुको प्रयोग गरेर उनले निबन्ध लेखेका छन् तर पनि राजनैतिक विषय नै प्रमुख रूपमा आएको देखिन्छ । उनका निबन्धको भाषा मध्यम खालको छ । लेखकको जीवनको लामो अनुभव र अनुभूतिले खारिएका विचार चिन्तनले भरिएका हुनाले निबन्धको भाषा त्यति सरल नभएको भन्ने लाग्छ तर ठाउँ ठाउँमा उखान टुक्का र वाकपद्धतिको समुचित प्रयोगले यी निबन्धको भाषा निकै रोचक बनेको छ । उनका निबन्धको उद्देश्य भने फरक फरक देखिन्छ । अन्तराष्ट्रिय सन्धि सम्झौतासाथै सम्बन्धका बारेमा जानकारी दिन यिनका निबन्ध सफल देखिन्छन् ।

नेपाली साहित्यको कथा र निबन्ध विधामा उल्लेख्य योगदान दिएका लक्ष्मण राजवंशीले नेवारी भाषा संस्कृति साथै साहित्यलाई पनि अविस्मरणीय योगदान पुऱ्याएका छन् । प्रगतिशील विचारधाराका राजवंशी नेपाली साहित्यको आधुनिक कालका एक सफल प्रतिभा हुन् । राजवंशीले करिब तीनदशक लामो साहित्यिक यात्राका क्रममा जे जस्ता योगदान दिए, त्यो नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस अध्ययनले उनका बारेमा अन्तिम टुङ्गो लगाएको छ भन्न सकिँदैन । अतः उनका बाँकी अन्य पक्षहरूमा अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिने देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- ओझा, दशरथ, **समीक्षाशास्त्र**, दिल्ली : राजपाल एण्ड सन ई. १९७५ ।
- गौतम, देवीप्रसाद, **नेपाली कथा**, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, २०५७ ।
- जोशी, कुमारबहादुर, लक्ष्मण राजवंशीको **गुञ्जन**, निबन्ध, काठमाडौं : सिद्धार्थ वनस्थली इन्स्टिच्युट, २०६४ ।
- दुवाल, मोहान, “शिक्षाजगत् भित्रका सबल व्यक्तित्व : लक्ष्मण राजवंशी”, **जनमत** (वर्ष २५, अङ्क १, २०६४ माघ, पृ. २८) ।
- बराल, ईश्वर, **सयपत्री** काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३० ।
- बराल, ऋषिराज, **नेपाली कथा भाग ३**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५७ ।
- भट्टराई, घटराज, **नेपाली लेखक कोष**, काठमाडौं : २०५६ पृ. ५७१ ।
- मधिकर्मी, ध्रुव, “सामाजिक सरोकारका प्रतिध्वनित कथाहरू”, **जनमत** (वर्ष २५, अङ्क १, २०६४ माघ, पृ. ३४) ।
- राजवंशी, कृष्णलाल, **वंशावलीको खोजीमा**, अप्रकाशित लेख ।
- शर्मा, गोपीकृष्ण, **नेपाली निबन्ध परिचय**, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०६४ ।
- श्रेष्ठ दयाराम, **नेपाली कथा भाग चार**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६० ।
- श्रेष्ठ, दुर्गालाल, **मेरो कपाल तिम्रो निधार**, प्र.सं. काठमाडौं : स्मृति प्रेस न्हैकान्तटोल, २०३८ ।
- श्रेष्ठ, सिद्धिचरण, **मेरो कपाल तिम्रो निधार**, प्र.सं. काठमाडौं : स्मृति प्रेस न्हैकान्तटोल, २०३८ ।
- सुवेदी, देवीप्रसाद, “निबन्धकार लक्ष्मण राजवंशीको गुञ्जन सङ्ग्रह” **जनमत** (वर्ष २५, अङ्क १, २०६४ माघ, पृ. २६) ।
- सुवेदी, राजेन्द्र, **स्नातकोत्तर नेपाली कथा**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६० ।
- शोधसूची**
- जगदीश, **धिमिरेको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन**, अप्रकाशित शोधपत्र त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०५६ ।